

Acc. No. 50170

सिद्धांत मन्त्री दया:

(तर्क संग्रह: टीका)

50170

Rec. No. ~~50170~~

सिद्धान्तचन्द्रिका

(तर्कसं. टीका)

जाते जाते बड़े तक छेने इतना मजिधायते

चित्रागशतक
स्पष्टितनाम
मनः०

इयत्तन्नवति
नत्तममित्तं

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ममानेण वस्तुसंकीर्तनमुद्देशः यथाद्रव्यगुण इति असाधारणधर्मोल्लेखेण यथागंधवत्पथिव्याः
लक्षितसल्लक्षणं संभवति न वेति विचारः परिहृता यत्तु संग्रह इत्यस्य संक्षेपेण सास्वरूपकथनमिति
व्याख्यानेतन्न सरूपकथनमात्रेण पदार्थतत्त्वज्ञानासंभवात् नन्वेतद्व्ययचनावलंबने कींश
प्रयोजनायेत्यत आह सुखबोधायेति सुखेनानायासेन बोधाय पदार्थतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः तथा
च त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशोल्लेखेण परीक्षा चेति भाष्यसंमत्यात्रोद्देशादेरुक्तत्वात्
पदार्थतत्त्वज्ञानं भवत्येवेति भावः अत्रोद्देशस्य पक्षज्ञानं प्रयोजनं लक्षणस्य तदभेदरूपं य
त्साध्यं तदज्ञानमिति वक्ष्यति परीक्षा हेतुभूतं यत्तत्त्वज्ञानं तत्र बोधपरिहार एव इति मंत
व्यम् ननु कुसुमांजलि लीलावत्यादि ग्रंथाध्ययनेनापि पदार्थतत्त्वज्ञानसंभवे किमभिनवग्रंथर
चनावलंबनेनेत्यत आह बालानामिति तथा च ते व्यामतिदुर्वोधा कत्वा तत्र बालानां बोधो न भ
वतीति भावः अत्राधीतव्याकरणकाव्यकोशाभिलेखारोऽनधीतन्यायशास्त्रो बालः नन्वाशीर्वाद्
नेन स्तोत्रादिवस्तुनिर्देशभेदतः संगतं त्रिविधं प्रोक्तं शास्त्रादीनां मुखादिष्विति महदुक्तेर्मग
लसंग्रहादावावश्यकतया तदत्राकृता कथं ग्रंथः किं यत्ते इत्यत आह निधायेति विप्रेशं जगत्

अरुणसिद्धिः
काभावादिः ५

बुद्धिप्रतिभादि
कारणसंज्ञाया
न ५

या परंतु विषयत्वसन्निध्यात्कृतिरेव विवक्षिता उन्मत्तकृतरात्रिस्त्राद्वाद्यौ हेतोः संवाद्यमिच्छाशतः
शिष्टेति शिष्टत्वं च भक्तिस्त्राद्वादिमिच्छावेदानुमतकर्मकर्तृत्वं त्रास्तिकाभासेव्यामिचारवारणाय
भक्तीत्यादि चेत्संबन्धनप्रवृत्तवौ द्वे व्यामिचारवारणाय वेदानुमतेति भक्तिस्त्रादध्यत्वेन त्रानं
स्त्राच्च फलावश्यंभावविश्रय इति संक्षेपः नव्यास्तु मंगलस्य विद्यमानस्यैव फलं समाप्ति
सुप्रतिबंधकाभावघटितकारणसमुदायादेवेत्याहुः इत्यलमतिविसरेण बालानाम् इति मं
गलवादः तत्रोद्देशस्येवाद्यौ कर्तव्यतया तत्पुरस्कारेण पदार्थान्विभजते इत्येति द्रव्यगुणकर्मसामा
न्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः ज्ञेयत्वादिकं पदार्थसामान्यलक्षणं सप्तग्रहणं स्पष्टार्थ
मेव मग्नेऽपि इति पदार्थसामान्यलक्षणं द्रव्यविभजते तत्रेति तत्र द्रव्याणि पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाश
कालदिगात्ममनांसि नैवेव तत्र सप्तपदार्थमध्ये इत्यर्थः नैवेति द्रव्याणि नैवेत्यन्वयः एवं तत्रेति प
दं चतुर्विंशतिगुणं इत्यादि नाप्यन्येति द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यसामान्य
लक्षणं द्रव्यत्वजाताविदं द्रव्यमिति प्रत्यक्षं द्रव्यवृत्तिर्या समवायिकारणता सा किंचिदमीव
ध्विना कारणात्वात् दंडवृत्तिकारणतावदित्यनुमानं वामानं तांशधर्मविधया द्रव्यत्व

सिं ३

तत्तद्व्यतिर्गुणंतिप्रतीतिनिधमात्

गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं द्रव्यलक्षणं इत्यादिबन्धित्वा प्रमाणं संसारसाधुप्रमाणं गुणवत्त्वं
कालपृथक्त्वं तत्समानाधिकरणं तत्र वर्तमानं यो सत्ताभिन्नजातिरूपत्वं जातिरूपं ७

जातिरिद्धेः नन्वाद्यक्षणेद्रव्यस्य निर्गुणत्वेन कथं गुणवत्त्वं तत्तद्व्यतिर्गुणं नवतदानीं गुणस्तत्र संभवति तत्पूर्वं
या घटरूपसमावाधिकारणभाते सामान्यसामग्रीकत्वे तु घटगुणयोर्मदो न स्यात् कारणाभेदस्यैव
कार्यभेदनिधामकत्वादिति चेन्मेवं गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्
सत्तामिदायगुणादावतिव्याप्तिवारणाय सत्तेत्यादि गुणत्वादिकमादाय पुनस्तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय
यगुणेत्यादि एवमपि घटत्वादिकमादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्तासाक्षाद्द्रव्यत्वात्
पि द्रव्यलक्षणो प्रवेशः कार्यः तथा च गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नसत्तासाक्षाद्द्रव्यजाति
मत्त्वं द्रव्यलक्षणं एकं रूपं संसारसाधुप्रमाणं तिप्रतीतिस्तु न समवायेन रूपे पृथक्त्वमेकत्वं चावगाहते गु
णगुणानेजीकारात् किंतु पटनिष्ठ एव ते समानाधिकरणसंबन्धेन रूपे अतस्तत्र नातिव्याप्तिरिति
मतव्यं नवत्वमेव व्युत्पद्यति पृथिवीति अथ ततो वादः ननु इहाधिकारशक्तिप्रतीतेस्तमसः
प्रसिद्धत्वेन नीलं तमश्च लतीति प्रतीतेस्तमसो गुणाक्रियावत्त्वेन च द्रव्यत्वं सिध्यति स्पर्शरहितत्वे स
तिरूपवत्त्वेन न पृथिव्यादावन्तर्भावोपितस्य तदुक्तं तमः खलु चलं नीलं परोक्षं विभागवत् प्रसि
द्धद्रव्यवैयर्थ्यान्नावभ्यामेतुमर्हतीति अतः कथं न वैवेति चेन्न तस्य द्रव्यत्वे आलोकसहकृतेनैव च

अत्रादौ गुणगुणकरोऽर्थावतियामकाशतिशयेन द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवानुगुणः द्रव्यकर्मणोरिति
 व्याप्तिद्वारणाय विशेषणदत्तं सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदत्तम् चतुर्विंशतिगुणोऽतिशयेन
 रूपरसगन्धस्पर्शः संख्यापरिमाणोऽथ कृत्वसंयोगविभागोपरत्वापरत्वबुद्ध्यः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रय
 त्नाश्रितिवेशेषिकसूत्रस्य चकारस्यानुक्तं समुच्चयत्वापकत्वान्नतरविरोध इति बोध्यम् लघुत्वस्य गु
 रत्वाभावरूपत्वादालसस्य कृत्यभाव रूपत्वान्नचतुर्विंशतित्वव्याघातः इति गुणसामान्यनिरूपणम्
 कर्मविभजते उद्देश्येति उद्देश्यपरापक्षोपरापक्षं च न प्रसारणमनानिपंचकर्मणि कर्मत्वजातिः प्र
 त्यक्षासिद्धा संयोगाभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणम् कर्म संयोगाभिन्नत्वं घटपटादावप्यस्य
 त उक्तम् संयोगासमवायिकारणमिति कायपुस्तकसंयोगस्यासमवायिकारणं हस्तपुस्तकसं
 योगसूत्रातिव्याप्तिवारणसत्यंतं भ्रमणादीनां गमने तर्भावं वदिष्यतीति नयंचत्वविरोधः इति क
 र्मसामान्यनिरूपणम् सामान्यं विभजते परमिति परमपरंचेति द्विविधं सामान्यम् परसामान्यमपर
 सामान्यमित्यर्थः परत्वं चाधिकदेशवृत्तित्वं द्रव्यादित्रिकं सदिति गद्यते सतोभावेऽसत्तेति व्युत्पत्तेस्तत्र स
 त्त्वानामकाचनजातिरस्ति सा च द्रव्यत्वाधिकारणद्रव्ये वर्तमाना सत्याधिकदेशे गुणादावपि वर्तते

अध्यायः शततिस्रोतः १

अतः परस्मान्मित्युच्यते अपरत्वं च न्यूनदेशवृत्तित्वे वर्तते च द्रव्यत्वे गुणादिसाधारणसत्ताधिकरण
गुणादेर्न्यूनदेशाद्व्यंतद्वित्वात् अथैवं सति द्रव्यत्वस्पृष्टिबीजापेक्षया परत्वात्परं सत्तेति वक्ष्य
माणजंघासंगतिरिति चेन्न सकलजासपेक्षया परत्वमिप्रापकत्वात्तस्य सामान्यत्वादिकं न जातिः किं
तूपाधिरेव न नूपाधिरितिको वक्ष्यते इति चेत् कृणुयद्यपि धर्ममात्रमुपाधिरित्युच्यते तथापि जाति
भिन्नो धर्म एवात्र विवक्षितः स द्विविधः संखंडोपाधिरसंखंडोपाधिश्च तत्राद्यो बहुपदार्थघटितो ध
र्मः स च धर्मः रूपपदार्थात् भूतः यथा उक्तशिष्टत्वादिकं वक्ष्यमाणभावत्वाभावत्वशरीरत्वं द्रियत्व
विषयत्वकारणत्वकार्यत्वाकाशत्वकालत्वदिक्तादयश्च द्वितीयोऽनिर्वचनीयो धर्मः इति बोध्य
म् मूलकारोक्तसामान्यलक्षणप्रसंगादत्रैव प्रकाशयते नित्यमेकैकानुगतं सामान्यमिति अत्रैकत्व
संपादितं न च तत्संज्ञा संभवति घटत्वपटत्वाद्येनेकेषु एकत्वाभावात् अनेकत्वस्यैकमिन्नान्न
कत्वेनेकत्वानेकत्वयोर्विरोधात् यदा तच्च सजातीयधर्मांतरादिति तस्य रूपम् अथवा एकमिति स्वरू
पकक्षेन अनेकानुगतत्वं चानेकेषु वृत्तित्वं तदपि समवायेन बोध्यम् तेन नात्यंताभावेति व्याप्तिः त
स्याभावीयदेशिकविशेषणतासंबन्धेन वृत्तेः इदं च संयोगादावप्युक्तम् नित्यमिति शून्यपरिमाणं दि
श्याम्येत्येतत्

मि २०
५

पूर्वतन्त्रादौ
रूपतत्त्वादिती
यल्लक्षणमाह
स्वामिन्नमवध्या
श्रितइत्यनसव
ध्याकाः सवध्या
नासवध्याल्लक्ष
एकिंयुक्तमि
नतेह तोरात्मा
संयमत्वात्तत्त्व
नत्तरमाह
स्वमातिद्वैतस्य
येनात्माश्रि
तः संवध्या

प्रकाशनिष्ठाया समवायिकारणतः साकेचिदमीव विना कारणतात्वात्तदुनिष्टवत्त्वात्तत्त्वोपपत्त्यनुमा
यस्येति ६

वारणायानेकेति इति सामान्यनिरूपणम् विशेषं विभजते नित्येति नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्तन्मात्रं स्वतोऽप्य
वर्तकत्वं विशेषत्वं श्रयं विशेषो द्रव्यादिना विशेषात् इत्यत्र स्वयमेव व्यावर्तको भवतीति तत्र कारणसम

न्वयः व्यावर्तकत्वेनामव्यावृत्तिजनकत्वे व्यावृत्तिश्चेत्तरमेदस्तद्वस्तुनो वेदमन्वेति स्फुटं तरे ननु विशे
ष एव किमर्थमाश्रयितव्य इति चेच्छरणघटादीनां कपालसमवेतत्वादिकं घटादिभेदकमस्ति परं ता

नांतु परस्परभेदकं विशेषं विना न किंचिदस्मृतोऽनापेक्ष्य विशेषाश्रयितव्यः एवं शब्दसमवायिकार
णावच्छेदकतयापि विशेषः सिध्यति अत्रानुमानं पूर्ववत् कारणत्वलिंगकौशाकाशत्वं शब्दसमवायिकारणात्

यज्ञकवत्वादिकमवच्छेदकमिति स्वतो व्यावृत्त्यर्थमेव वासो गी कार्यः नित्यद्रव्यवृत्तय इत्याश्रयकथनं
इति विशेषनिरूपणम् समवायस्यैकविध्यत्वादाह समवायस्त्विति समवायस्यैक एव नित्यः संवेधः

समवायः संयोगवारणाय नित्य इति गगनादिवारणाय संवेध इति संवेधश्च संवेधेन त्वेति संवेध्याश्रि
तः स्वमिन्नसंवेध्याश्रितः स्वमिन्नप्रतियोगिकः संवेधव्यवहारहेतुर्वा भवति घटघटत्वयोस्समवायः स्वमि

न्नसंवेधघटो घटत्वं च तदाश्रितः अभावाद्यात्मकस्वरूपसंवेधादिवारणायामिन्नसंवेधे निविष्टं स्वरूपसंवेधय
रंपरासंवेधव्यवहारस्य गोरत्वे न तत्र संवेधलक्षणाभ्यानयेदितत्वात् संयोगसमवायाववमुख्यसंवेधौ

संवेधविना न भवति

श्रीतींद्रिया
ये परमासा
वलि तुल्य
ल्ला ७

आधिकार
साधनभावे
निरूपित

त आभाव इति आभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रथमभावोऽत्यन्ताभावेति भावमिन्नत्वं भावत्वाभावः
प्रतिरोधिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वं वाऽभावत्वं अखंडोपाधिरित्यपिकेचित् भावत्वं च समवाये
कार्यसमवायाऽन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वम् तदर्थं समवायसंबन्धेन द्रव्यादिविके समवायसंब
न्धेन यदेकाधिकरणत्वं तेन संबन्धेन सामान्यादिविके सत्तावत्वं अत्र गुरवः अभावोऽधिकरणात्
क इत्युच्यते जलगतगंधाभावस्य जलस्वरूपतया गंधाभावस्य घ्राणजत्वानुपपत्तेः जलस्य घ्राण
जत्वायोगादिति दिक् एवमाधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते इत्यभावसामान्यनिरूपणम् अथ पदार्था
नां साधर्म्यवैधर्म्यनिरूप्येते सप्तानां ज्ञेयत्वादिकं साधर्म्यं तच्च प्रागुक्तमेव द्रव्यादिचतुर्णां सत्तावत्त्वे
न संबन्धित्वं च द्रव्यादिचतुर्णां समवेतसमवेतत्वम् द्रव्यादित्रयाणां सत्तावत्त्वं द्रव्यगुणयोर्नित्या
नित्येभ्यश्च वृत्तिसत्तामिन्नजातिमत्वं कर्मावृत्तिजातिमत्वं वा गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वं
गुणादिष्वङ्गुणकर्मसून्यत्वं सामान्यादिचतुष्टयस्य सामान्यसून्यत्वं तन्निरूपणं यथापत्त्याध
र्मतदितरेषां केवलात्वादिमिन्नतद्वैधर्म्यमिति ध्येयम् इति श्रीसिद्धांतचंद्रोदये तर्कसंग्रहव्या

अनवस्थिति नुद्धूतत्वमपहायशुक्लत्वमुद्धूतशुक्लः स्ति शुक्लत्वमपहायानुद्धूतत्वमनुद्धूतगंधः स्ति तदुभयमप्य
जीतेजातिम नुद्धूतशुक्लः स्ति एवमुद्धूतत्वेपिसंकरः तदुक्तं किरणावल्यामुदयनाचार्यैः व्यक्तेरमेदस्तुत्यंतसंक
लेकाधकं १ नुद्धूतशुक्लः स्ति एवमुद्धूतत्वेपिसंकरः तदुक्तं किरणावल्यामुदयनाचार्यैः व्यक्तेरमेदस्तुत्यंतसंक
वैलानि विंश रोऽथानवस्थितिः रूपहर्निरेवंधो जातिवाधकसंग्रह इति तस्मात्तच्चोद्धूतत्वाभाववत्वं उद्धूतत्वं च प्र
मस्यजातिमेति प्रत्यक्षयोग्यरूपरसगंधस्पर्शसंयोगाद्यन्यतमत्वमित्यलमप्रस्तुतविचारेण अर्थमपिसुरभ्यसुरभिकपा
वाधकं असे लजन्यघटे पंस्परप्रतिबंधेन गंधानुत्यक्तेरव्याप्तिः न च तादृशघटे गंधप्रतीतिश्चित्रगंध एवास्त्विति वा
विधः समवा चं अत्रयवगंधस्यैव तत्रभानां गीकारादिति चेन्न गंधवत्त्वसमानाधिकरणद्वयत्वसाक्षात् तूव्या
जातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् जलादावतिव्याप्तिवारणाय गंधं त्वेत्यादि सत्तामादाय तत्रैवातिव्या
प्तिवारणाय द्रव्यत्वसाक्षात्त्वमप्येति पृथिनी घटत्वमादायाऽव्याप्तिवारणाय साक्षात्तादिति पृ
थिवीतेजसो द्वित्वमादाय तेजसि दोषवारणाय जातिपदं एतेनाद्यक्षणात्यन्तघटेऽव्याप्तिः परास्ता गंध
प्रतीतिसत्त्वे पृथिवीसंबंधसत्त्वे पृथिवीसंबंधाभावे गंधप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथि
वीगंधस्यैव जले प्रतीतिर्वाद्या एवं वायावपि नुनुदेशांतरस्य कस्तूरीकुसुमसंबद्धपवनस्यै
संवायेन घटे साक्षात् गंधोत्पत्तिरिति समप्रमाणं तत्र संबद्धप्रमाणं ननु साक्षात् घटेऽव्याप्तिर्गंधवत्त्वसाक्षात्तादिति समप्रमाणमप्युच्यते
ननु घटेन साक्षात् गंधप्रतिबंधकः

तद्देशे तत्संबन्धाभावाज्जन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः न च वायानीततत्तत्तत्कादिसंबन्धोऽस्येति वाच्यम् कस्तूर्यः न्यून
 तापतेः कुसुमस्य च छिद्रतापतेरिति चेन्न भोक्त्रदृष्टविशेषेण पूर्ववत्तत्तत्कांतराद्युत्पत्तेः कर्षूयादौ वद
 दृष्टविशेषाभावात् नूनतैष्टैव इति पृथिवीनिरूपणम् ननु लक्षणास्य किं लक्षणा मिति चेत् लक्षणावच्छेद
 कस्तमनियतत्वमित्यवेहि अत्र पृथिवीलक्षणा तद्वृत्तिलक्षणायाः अवच्छेदकं पृथिवीलं तत्समनियतत्वस्य
 धेवते इति लक्षणा समन्वयः अवच्छेदकत्वं च सूरूपसंबन्धविशेषः अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यपि के
 वित् समन्तीयतत्वं च तद्व्याप्यत्वे सति तद्व्यापकत्वं वर्तते च गंधवत्त्वं यत्र गंधवत्त्वं तत्र पृथिवीलमि
 ति तद्व्याप्यत्वं यत्र पृथिवीलं तत्र गंधवत्त्वमिति तद्व्यापकत्वं च यस्य च प्रथममुपादानं तद्व्याप्यमि
 ति मंतव्यं यस्य पश्चात् उपादानं तद्व्यापकम् तदुक्तं व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परं एवं प
 रिक्षता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्तदिति ननु लक्षणास्य किं प्रयोजनमिति चेत् इतरभेदज्ञानमिति वि
 दि चैवं सतीतरभेदात्मिकाया व्यावृत्तिः तस्या अपि पृथिव्यसाधारणधर्मत्वेन सापेक्षलक्षणा मिति
 वक्तव्यम् एवं सति पृथिवीतरभेदवतीतरभेदादित्यनुमानासंभवेन तस्याः प्रयोजनाप्रसिद्धिः ए

नहि यद्वत्तद
 व्याप्तिकेष
 पृथिव्या अवच्छेद
 के न्यूनानतिरिक्त
 देशवृत्तित्वात्
 अन्यूनवृत्तिव
 नामावच्छेदो
 तिलेमित्यर्थः

तद्देशे तत्संबन्धाभावाज्जन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः न च वायानीततत्तत्तत्कादिसंबन्धोऽस्येति वाच्यम् कस्तूर्यः न्यून
 तापतेः कुसुमस्य च छिद्रतापतेरिति चेन्न भोक्त्रदृष्टविशेषेण पूर्ववत्तत्तत्कांतराद्युत्पत्तेः कर्षूयादौ वद
 दृष्टविशेषाभावात् नूनतैष्टैव इति पृथिवीनिरूपणम् ननु लक्षणास्य किं लक्षणा मिति चेत् लक्षणावच्छेद
 कस्तमनियतत्वमित्यवेहि अत्र पृथिवीलक्षणा तद्वृत्तिलक्षणायाः अवच्छेदकं पृथिवीलं तत्समनियतत्वस्य
 धेवते इति लक्षणा समन्वयः अवच्छेदकत्वं च सूरूपसंबन्धविशेषः अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यपि के
 वित् समन्तीयतत्वं च तद्व्याप्यत्वे सति तद्व्यापकत्वं वर्तते च गंधवत्त्वं यत्र गंधवत्त्वं तत्र पृथिवीलमि
 ति तद्व्याप्यत्वं यत्र पृथिवीलं तत्र गंधवत्त्वमिति तद्व्यापकत्वं च यस्य च प्रथममुपादानं तद्व्याप्यमि
 ति मंतव्यं यस्य पश्चात् उपादानं तद्व्यापकम् तदुक्तं व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततः परं एवं प
 रिक्षता व्याप्तिः स्फुटीभवति तत्तदिति ननु लक्षणास्य किं प्रयोजनमिति चेत् इतरभेदज्ञानमिति वि
 दि चैवं सतीतरभेदात्मिकाया व्यावृत्तिः तस्या अपि पृथिव्यसाधारणधर्मत्वेन सापेक्षलक्षणा मिति
 वक्तव्यम् एवं सति पृथिवीतरभेदवतीतरभेदादित्यनुमानासंभवेन तस्याः प्रयोजनाप्रसिद्धिः ए

अव्यवर्तकस्य
त्वमित्ये

वर्जगदितरस्येवाप्रसिद्धांतस्त्वक्षणीभूतस्यैयत्वस्यापीतिचेत्सत्यं असाधारणधर्मद्विविधः व्यावर्तको
व्यावर्तकश्च तत्रव्यावर्तकरूपासाधारणधर्मस्यैवलक्षणात्वात् तस्यचव्यावृत्तिरूपप्रयोजनदर्शित
मेव अथैवंसंतिलक्षणांलक्षणास्याव्यवर्तकैतिव्याप्तिः व्यावृत्तेः पृथिवीत्वसमनियतत्वात् सैय
त्वस्यचपदार्थत्वसमनियतत्वात् इतिचेन्मेवं तद्विन्नत्वस्यापिलक्षणेनिवेशात् तथाचलक्ष्यताव
ब्रह्मकसंसनियतत्वेसतिसैयत्वादिभिन्नत्वलक्षणांमितिपर्यवसन्नम् स्वस्मिन्स्वभेदानेगीका
रेणसैयत्वादौसैयत्वादिभिन्नत्वस्यासंभवात् यदिचासाधारणधर्ममात्रंलक्षणांमितिप्रसिद्धांतव्या
घातः एवंसैयत्वादिकंपदार्थसामान्यलक्षणांमितिपूर्वोक्तमप्यसंगतिश्चाशंकेयत तदास्वसाधार
णधर्ममात्रंलक्षणं तस्यचव्यावृत्तिवदियंपृथिवीदंजगदितिव्यवहारोपिप्रयोजनमितिमतव्यं त
उक्तं व्यावृत्तिव्यवहारोवालक्षणांस्पप्रयोजनमिति इतःपरंप्रयोजनाभावाद्देयत्वादिभिन्नत्व
मनुपादेयमेव इतिलक्षणांलक्षणांनिरूपणम् पृथिवीविभजते सेति साद्विधा द्वैविध्यं व्य
त्पादयति नीत्येति नित्या अनित्या च नित्या पररूपा अनित्या कार्यरूपा नित्यत्वं ध्वंसिन्

तदुक्तं जालोत्तरं गङ्गा मेतो यत्सर्वं दृश्यते रजः तस्य घटतमे भागः परमाणुः स उच्यते ५

ते सः तिष्ठन्साप्रितियोगित्वं अनित्यत्वं च १ ध्वंसप्रतियोगित्वं परमाणुरूपेति ननु परमाणुसद्भावे किं मानं
मिति चेदुच्यते जैवादीरंध्रेतराणि किरणस्य सर्वतः सूक्ष्मं यद्वज उपलभ्यते तत्त्र्यणुकमित्यभिधीयते तत्र
अणुकं मवयवजन्यं चाक्षुषद्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमानेन अणुकावयवः सिध्यति स एव द्व्यणुः १ कः सौम्यं व
यवजन्यः महदारंभकत्वात् कर्पिलवदित्यनुमानेन तदवयवः सिध्यति स एव परमाणुरित्युच्यते अनव
स्थाभयाच्चावयवधारानोरशीक्रियते अन्यथा मेरुसर्षपयोरपि सास्यप्रसंगः परमाणोरनित्यत्वे विना समदा
यिकारणभावात् कार्योत्पत्तिप्रसंगः ननु विभिः परमाणुभिः कुतो न द्व्यणुकं नारभ्यते द्व्यणुकद्वयेन कुतो अणुकं न
मिति चेन्न परमाणुत्रयसंयोगस्य द्व्यणुः १ कद्वयसंयोगस्य च द्व्यणुना रंभकत्वकल्पनात् किंच प्रथमस्य
द्व्यारंभकत्वे च गौरवं स्यात् द्वितीयस्य च तथैवेत्यणुकमहत्त्वानुपपत्तिश्च कार्यमहत्वे कारणमहत्त्वस्य
कारणसंबुद्धत्वस्य वा कारणत्वात् इति परमाणुप्रमाणदर्शने कार्यरूपेति अवयविनीचेत्यपि बोध्यं ॥ अवयवजन्यत्वं
अनास्तिकाः अवयवविस्फावेन माने अयं घट इति प्रतीतिर्हि परमाणुपुंजैरेवोपपद्यते इति चेत्तन्ने परमा ५ पृष्ठिकात् ५
णुना ततो द्रियत्वेन घटस्याप्यतो द्रियत्वापत्तेः न चैकस्य केशस्य दूरे अत्यक्षत्वेन कथं तर्हितसमुह
स्य प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम् सन्निधानेनैकस्यापि केशस्य प्रत्यक्षत्वसंभवेन दृष्टं तवैषम्यात् किंच अ

पृथक् इति ज्ञानविषयतायाः अनन्तपरमाणु कल्पने गौरवाच्चेति सारम् इति परमाणुपुंजवाद निरासः पुनरिति
 पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् कार्यरूपेति शेषः एवमग्रेपि त्रैविध्यहेतुमाह द्वेद्योतेऽश्रयमा
 माणं भेदपदं प्रत्येकमभिस्संबध्यते इति नियमाच्च शरीरभेदादिन्द्रियभेदाद्विषयभेदादित्यर्थः अस्याव
 यवित्वेऽतिवैष्टाश्रयत्वं शरीरत्वम् हस्तादिवारणाय सत्यं ते घटादिवारणाय विशेष्यं अस्यावयवित्वं
 च अवयवजन्यत्वेऽस्य वयवजनकत्वम् अवयवत्वं च द्रव्यसमवायिकारणत्वम् अवयवित्वं च जन्यद्र
 व्यत्वं चेष्टाचैहिताहितं प्राप्तिपरिहारायां क्रिया तदिदं शरीरेन्द्रियविध्यम् योनिजं अयोनिजं च
 शुक्लशोणितपरस्परमेलनजन्यं शरीरेन्द्रियोनिजं तद्विन्नमयोनिजं आद्यमपिन्द्रिया जरायुजमंडजं च
 गर्भावरकचर्मपुटकं जरायुसृज्जन्यं जरायुजमिदं चास्मदादीनाम् अंडजं पद्मादीनाम् अयोनिजं विवि
 धम् सेदजमुद्भिजमदृष्टविशेषजन्यं घातसेदजं यूकालिप्तादीनामुद्भिजं वृक्षादीनाम् अदृष्टवि
 शेषजन्यं मन्वादीनाम् ननु वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानमिति मेवं मस्या वृक्षाः शरीरी आध्यात्मिक
 वायुसंबन्धादिसंनुमानात् ननु तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्न वृक्षाः आध्यात्मिकवायुसंबन्धवान्
 वृद्धिद्विधादिमत्वादित्यनुमानं कलय मन्वादीनामयोनित्वे च तत्रैव मानं मानसा मन्वादयः पुत्रा इति

रूपेण धर्मसंस्पर्शस्त्रिहसंतिद्विकोद्वयः पुष्ट्यादिभावनातश्च शब्दवैशेषिको गुणः ॥३॥

श्रुतिः प्रमाणम् योनिं विना न शरीरमिति वेदे योनिपदं कारणपरमिति मंतव्यम् इति शरीरसामान्यनिर्ूपणम् शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वं शब्देतरेये उद्भूतविशेषगुणाः घटनिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वं ज्ञानस्य कारणीभूतयोऽयमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं च चक्षुरादावसीतिलक्षणा समन्वयः भवत्येवैन्द्रियमनःसंयोगो ज्ञानकारणम् आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणैन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति नियमात् आत्मादिवारणाय सत्यंतं कालवारणाय विशेष्यं आत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति चक्षुरिन्द्रियादां वनुद्भूतरूपसत्त्वादव्याप्तिवारणायोद्भूतेति संयोगस्य द्विनिष्ठत्वेन इन्द्रियार्थसंयोगाश्रयत्वस्य चक्षुरादौ सत्त्वाद्विशेषगुरोति स्वध्वंसकारणीभूतः कालमनःसंयोगस्तदाश्रयत्वं कालरतिज्ञानपदं प्राचीनमते इन्द्रियावयवार्थावयवयोः सन्निकर्षोऽपि र्ज्ञानकारणम् तदाश्रयत्वमिन्द्रियावयवे गतं अतो मनःपदं यद्वा कालरूपेणासीति प्रत्यक्षं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषगतायाः कारणत्वेन तद्घटकीभूतसंयोगाश्रयत्वं काले गतं ततो मनपदं न चात्मवारणाय आत्मान्यत्वेनैव निविश्यत

प्रतिशब्दं त्वङ्मनोयोगस्यज्ञानकारणताय
कुलचिद्व्यात्

इतीदृशसामान्यनिरूपणम् भोगोपयोगीविषयः भोगश्चसुखदः स्वा न्यतरसाक्षात्कारः यद्येतत्तदा
 शरीरादावतिव्याप्तमिति विभाव्यते तदाशरीरेन्द्रियमिन्नत्वमेव तदनुसर वस्तुतस्तुशरीरादिकम
 प्यविषय एव मेदेन कीर्तनं तु वा लघीवैशद्याय इति विषयसामान्यनिरूपणम् पार्थिवं शरीरं
 दर्शयति शरीरमिति शरीरमस्मदादीनां आदिपदेन पञ्चादीनां परिग्रहः गंधवच्छरीरं पा
 र्थिवशरीरमिति तत्त्वद्वारा बोध्यम् एवमग्रेपि अत्र जलादिसनायत्वात्पंचमौ तिकत्वव्यवह
 रः पार्थिवभागस्य मुख्यत्वात् पार्थिवत्वं एव मन्यत्रापि पार्थिवेन्द्रियस्य लक्षणमाह इन्द्रियमिति
 इन्द्रियं गंधग्राहकं घ्राणं नाम सावर्ति चक्षुरादावतिप्रसंगवारणाय गंधग्राहकमिति सन्निक
 र्ष्यमभिचारवारणायैन्द्रियमिति अथवा पार्थिवेन्द्रियं दर्शयति इन्द्रियमिति गंधवदिन्द्रियं पार्थि
 वेन्द्रियमिति तत्त्वद्वारा बोध्यम् एवमग्रेपि ननु पार्थिवेन्द्रियं निष्प्रयोजनत्वादनारणीयमित्या रः
 शंका निरस्तुं तत्प्रयोजनमाह गंधग्राहकमिति तथा च गंधग्राहक एव तत्प्रयोजनमस्ति त
 ज्जनकत्वात् पार्थिवेन्द्रियमावश्यकमेवेति भावः इदमुपलक्ष्यमाणम् येनैन्द्रियेण यद्गृह्यते तेने

द्वियेण तन्निष्ठाजातिः तदभावश्चागच्छते इति नियमात् गन्धत्वादेरपि ग्राहकमित्यर्थः एवमग्रेऽपि
 नन्वसुगन्धग्राहकत्वेन घ्राणनामकमिन्द्रियं तथापि तस्य पार्थिवत्वे किं मानं मिति चेन्नैवं घ्राणं
 द्वियं पार्थिवं रूपादिषु पञ्चषु मध्ये गन्धस्यैवामिव्यंजकत्वात् कुंकुमगन्धाभिव्यंजकगोघृतादि
 वद्वायूपनीतसुरमिपार्थिवभागवदित्यनुमानस्यैव मानत्वात् नवशरावगतगन्धव्यंजकजले व्यभि
 चारवारणायैवकारः तस्य शक्नु रसस्यापि व्यंजकत्वात् मध्यातोपपादनेन घ्राणस्य गन्धत्वव्यं
 जकत्वेऽपि न द्वातिः हेतुशरीरिद्रव्यत्वमपि निवेश्यते न सन्निकर्षेन न व्यभिचारः तस्य संकेतमाह
 घ्राणमिति घ्राणपदप्रतिपाद्यमिति भावः तदाश्रयमाह नासाग्रेति एवमग्रेऽपि पार्थिवविषयं द
 शयति विषय इति विषयो मृत्वाद्याणादिः आदिनापुष्यादिपरिग्रहः गन्धवान्विषयः पा
 र्थिवविषय इति तत्त्वज्ञानं बोध्यम् एवमग्रेऽपि इति पार्थिवगन्धः जलं लक्षयति शीतेति शीतस्य
 शीतलस्य आपः नन्वेव चंदनं शीतलं शीतं शिलातलमित्यादिप्रतिपत्तेः पृथिव्यामतिव्याप्तिरिति वाच्यम्
 जलसमवेतशीतस्पर्शस्यैव स्वसमवायिसंयोगसंबन्धेन तत्र मानात् जलं विभज्यते ता इति ता

द्विविधाः नित्या अनित्या अनित्याः परमाणुरूपाः अनित्याः कार्यरूपाः पुनस्त्रिविधाः शरीरेंद्रियवि-
 शयभेदात् शरीरमिति शरीरं वरुणालोके इदमयोनिरजमेव एवमुत्तरत्रापि श्रेयं ननु जलीय
 शरीरस्य नखदंतकराद्यसंभवेनाहाराद्यसंभवात् कथं भोगायतनत्वमुपपद्यत इति मेवंमस्याः पा-
 ण्निवादिभागसंमिश्रितत्वेन करकादिवत् घनीभूतत्वाद्दृढीभूतस्य तस्य तात्वादिवाग्व्यापारादिसं-
 भवेनाहारविहारादिसंभवाद्भोगायतनत्वोपपत्तेः एवमुत्तरत्रापि इंद्रियमिति इंद्रियं रसग्राहकं
 रसनं जिह्वा प्रवर्ति ननु रसनं इंद्रियस्य जलीयत्वे किं मानमिति चेत् श्रूयतां रसनं इंद्रियं जलीयं
 रूपादियुपंचयुमध्ये रसस्यैवाभिव्यंजकत्वात् ला लावदित्यनुमानं मानं हरीतक्यामलका-
 दौ व्यभिचारवारणायैवकारः तस्य जलमाधुर्य्यं व्यंजकत्वात् कुसुमादिरूपस्यापि व्यंजक-
 त्वात् शेषं सुगमं विषय इति विषयः सरीसमुद्रादिः आदिना तटागहिमकरकादीनां ग्रहः
 अथ हिमकरकादीनां जलत्वे तत्र नैमित्तिकद्रवत्वं न स्यादिति चेत् कोवानेति ब्रूते अदृष्टवि-
 शेण घनीभावात् सा सिद्धिः कद्रवत्वप्रतिबंधमात्रकल्पनादिति जलग्रंथः तेजसो लंघ-

नियमनक
 न. नि. का. ग.
 प. ३. च. ३.
 टी. १. १. १.
 न. १. १. १.
 नि. १. १. १.
 वे. १. १. १.
 पा. १. १. १.
 प. ३. ३. ३.

एमाह उस्मस्पर्शवदिति उस्मस्पर्शवत्तेजः उस्मजलमिति धीमुजलांतर्गततेजोनिष्ठो स्मस्पर्श
 सवेति तत्र नातिव्याप्तिः चंद्रकिरणद्वौ तदंतर्वर्तिवारिस्पर्शमिभूतत्वादुस्मस्पर्शस्यानुप
 लभः च द्युरादावनुद्भूतत्वात्तस्य तथात्वं तेजोविभजते तदिति तद्विद्विधं नित्यमनि
 त्यं च नित्यं परमाणुरूपं अनित्यं कार्यरूपं पुनस्त्रिविधं शरीरेंद्रियविषयभेदात् शरी
 रमादित्यं लोके इन्द्रियरूपग्राहकं चक्षुः कस्मतारागवर्ति चक्षुषस्तेजसत्वे चक्षु
 स्तेजसं रूपादिष्वप्युपस्थितं वा भिन्नं जकत्वात् दीपप्रभावदित्यनुमानं प्रमाणम्
 हरीतक्यादौ व्यभिचारवारणायैवकारः रूपग्राहकमिति इदमुपलक्षणम् महत्त्वोद्भूतरू
 पस्पर्शवत्तद्रव्यतद्भूतिकर्मसामान्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक् संयोगविभागापरत्वा
 परत्वं द्रवत्वं स्नेहानामपि ग्राहकमिति द्रष्टव्यम् ननु वहिरिन्द्रियस्य वस्तु प्राप्य प्रकाशकारि
 त्वं विकाशशालित्वेन तत्प्राप्तिसंभवात् न च शाखा चंद्रमसोऽस्तुल्यगृहणा नुपपत्तिरिति
 वाच्यं इष्टापत्तेशाखाचंद्रमसोऽप्युपस्पृश्यामीति प्रतीतेर्भ्रमत्वात् तेजसोतिशयितः वेगशा
 लित्वेन क्षणविलम्बेनैव तद्वहनात् तत्र शक्तपदभाष्यानुसारेण विषयस्य चानुविध्यमानस्य विषय

इति विषयश्चतुर्विधः भोमं दिव्योदयं आकरजमेदात् अन्यत्र तदुद्भूतं तत्परीक्षा नूतनरूपानुद्भूत
 स्पर्शवानुद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शवानुद्भूतस्पर्शानुद्भूतरूपवानिति चतुर्विधे हेतुमाह भोममिति भो
 दादिति पदं प्रत्येकमभिधायते तत्र भोमुदाहरति भोममिति भोमं वदन्त्यादिकं पार्थिवमात्रं
 धनं तेजोभोमं वदन्त्यादिकमित्यत्रादिपदेन स्वद्योतगतं तेजः प्रमृतेः परिग्रहः दिव्यं दर्शयति
 दिव्यमिति दिव्यं विद्युतादि जलमात्रे धनं तेजो दिव्यं कविदविं धनं दिव्यमित्यपि पाठः आदिना
 कंचंद्रादीनां परिग्रहः पार्थिवजलोभयं धनं तेजः उदयं तदेवामिधत्ते भुक्तस्येति भु
 क पीतपरिणामहेतुरोदयं भुक्तस्यान्नादेः पीतजलस्य परिणामो जीर्णता तस्य हेतुरोदयमित्यर्थः स
 तरेव तदुभयं धनं धत्ते आकरजं दर्शयति आकरजमिति आकरजं सुवर्णादि अनिधनं तेज
 आकरजं सुवर्णादिकमित्यत्रादिना रजतादेः परिग्रहः अथ सुवर्णादः ननु सुवर्णं पार्थिवं पी
 तत्पदं रिद्धादिवदिति चेत् तत्र घृतजतु प्रभृतिष्वत्यंतानलसंयोगे सति द्रवत्वनाशोपलंभेन जलादि
 रूपप्रतिबंधके सति तदनुपलंभेन च पार्थिवद्रवत्वनाशो प्रति प्रतिबंधकाभावविशिष्टात्यंतान
 लसंयोगस्य कारणत्वेन सुवर्णतांशसंयोगे सति द्रवत्वनाशोपलंभेः प्रतिबंधकत्वं च कारणी

प्रसक्तं
ति ता

भूताभावप्रतियोगित्वं भवति हि जलं पार्थिवद्रवत्वनाशं प्रति कारणीभूतो वा
भावो जलाभावस्तत्प्रतियोगि मीमांसकास्तु तमश्च सुवर्णमप्यतिरिक्तद्रव्यमिति शशंकिरे
तदपि न युक्तं लक्ष्मेश्वरं भावे संभवत्यतिरिक्तद्रव्यत्व कल्पनाया अन्यायत्वात् ननु सुवर्ण
सत्तेजसत्वे किं मानमिति चेदत्र मः सुवर्णतेजसं प्रतिबंधकाभावविशिष्टत्वं तात्तलसं
योग्यनुद्धिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नेवं तन्नेवं यथा सर्पिरिति सलिलान्न तनु
हुताशनास्युक्तसर्पिविव्यभिचारवारणाय संयोगात्तम् ननु सुवर्णस्य तेजसत्वे तन्निष्ठो
स्पर्शभास्वररूपेण गृहीया इति चेन्न वल्वसजातीयपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां तन्निष्ठभा
स्वरूपोऽस्पर्शयोरभिभवादग्रहः इति संक्षेपः इति तेजो ग्रंथः वायुं लक्षयति रूपरहित
ति रूपरहितस्पर्शवान् वायुः घटादिवारणाय विशेषणम् आकाशादि वारणाय विशेष
व्यं अथ वा दुप्रत्यक्षात्वादः ननु वायुसदावे किं मानमिति चेदत्र प्राचं विषयतासंबन्धे वहि
द्रव्यप्रत्यक्षावच्छिन्नं प्रति समवायसंबन्धेन महत्त्वविशिष्टाद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शश्चकारणं एवं स
ति तात्तलसंयोगात्तम् ननु सुवर्णस्य तेजसत्वे तन्निष्ठो स्पर्शभास्वररूपेण गृहीया इति चेन्न वल्वसजातीयपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां तन्निष्ठभा

सि० टी०

१३

के प्रतीयते सस्पर्शः कविदाश्रितः गुणत्वाद्भूयवदित्यनुमानेन किंविदाश्रितत्वे साधनीयेयत्वे वि-
सदग्राह्यसिध्यति तदेव वायुरित्युच्यते न यतस्तथापि वीरहलुङ्गत्तस्पर्शवत्पार्थिवस्याद्भूतस्य भवितुं
वै नित्यमात्रं नापि जले तेजसी तत्रानुष्माशींस्पर्शाभावात् नाप्याकाशादिचतुष्टये तस्य वि-
भुत्वेन सर्वत्र तादृशस्पर्शप्रत्यक्षापत्तेः नापि मनः तस्याणुत्वेन स्पृशेत्तथाप्यनध्यक्षापत्तेः
रित्याहुः नवीनास्तु तर्हि द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति महत्वविशिष्टविभुत्वाच्च तत्र विशेषगुणः कार-
णमहत्वविशिष्टोद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शान्यतरद्वाकारणम् एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षरावत
त्र तादृशगुणस्य महत्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शस्य सत्त्वात् इतरथा वायुं स्पर्शमिप्रभां पश्या-
मितं तत्र जले तेजः स्पर्शमीति अनुभवाप्रतीतिः पप्रसंगं न चायं भ्रमः जले स्पर्शमीत्यनु-
वस्थापितश्चात्यापत्तेः ननु द्रव्यवाच्यं प्रति द्रव्यस्य स्पर्शेन प्रतिचक्ष्ये कं किं कारणमिति चेद-
धेमहत्वविशिष्टोद्भूतरूपं द्वितीये महत्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शेन चायं प्रक्षोभणीयान् प्राचीनान्ते
द्रव्यस्पर्शेन कारणत्वस्य रूपेण भूयः प्रगम्यत्वेन तुल्यत्वात् इत्याचक्षते वायुं विभजते सद्धि-
यइति सन्नद्धिद्विष्टो नित्यः नित्यः परमाणुः अतः नित्यः कार्यरूपः पुनस्त्रिविधः

भवितुं

स्पर्श-
क्षोभते

१३

शरीरं द्विष विषयभेदात् शरीरं वायुलोकं इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवृत्ति विषयो वृत्तादिविषयनेहे
 तुः शरीरं रातः संचा शरीरायुः प्राणः संचैकोप्युपाधिभेदात् प्राणायानादिसंज्ञां लभते शरीरमिति तच्च
 पिशाचादीनामपि स्पर्शग्राहकमितीदमुपलक्षणात् महतोद्भूतरूपस्पर्शवत्तद्व्यतहतिकर्मसामा
 न्यसमवायसंख्यापरिमाणपृथक्संयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसहानामपि ग्राहकत्वमिति त्वर्ग
 द्वयमित्यर्थः तस्य वायवीयत्वे त्वर्गिन्द्रियं वायवीयं रूपादिषु पंचषु मध्ये स्पर्शस्यैवामिव्यंजकत्वेन
 संगसंगि संलिलशैत्यामिव्यंजकव्यजनपवनवदित्यनुमानं मानं संलिलशैत्यव्यंजकैर्मनसि काला
 दोच्चातिप्रतिस्तिवारणाद्यैवकारः वृत्तादीत्यत्रादियदेन घासादीनां परिग्रहः ननु प्रेक्षायाधिक
 सत्त्वात् कुंतो न कृतस्तद्विभाग इत्यत आह शरीरं रात इति तथा च विषयवाच्ये तस्यां तर्भाव इत्य
 र्थः श्रयानादेरतिरिक्तत्वमाशंक्य प्राणे तस्यां तर्भावमभिधत्ते संचेति प्राणस्त्वित्यर्थः एकोपीति ।
 एक एव प्राणो हृदयादिस्थानरूपोपाधिभेदात् प्राणायानादिशब्दे व्यवहियते इत्यर्थः तदुक्तं हृदि प्राणा
 रोमगुदेऽपानः समानौ नामि संस्थितः उदानः कंठदेशे स्थो व्यानः सर्वशरीरगः श्रयवामुखनासि
 काभ्यां निर्जमनप्रवेशानात् प्राणः मलादेरधो नयनादपानः भुक्तपरिणामाय जाठरान् स्मृतमुन्नयनात्

मानः श्रुतादेरुद्धनयनाउदानः नाडीमुखेषुवितननाह्यानइतिक्रियाहोपाधिभेदात्तयाव्यवक्रियतइ
 त्यर्थः एवंनागकूर्मककलदेवदत्तधनंजयाख्यवायूनामपिप्राणंतर्भावः नागउद्गारहेतुः कूर्मउन्मी
 लनसंककलः कृधायाः देवदत्तौविजंभणस्यधनंजयोपिपोषणस्यतिवोध्यम इतिवायुगंधः
 इदानींकार्यद्रव्यस्योत्पत्तिविनाशक्रममाचक्ष्महे परमेश्वरस्यचिकीर्षावशात्परमाणुभुक्तमौ
 त्यतिः तदनंतरंद्वयोः परमाण्वोः संयोगस्ततोद्वणुकोत्पत्तिः तत्रपरमौसमवायिकारणंपरमा
 णुद्वयसंयोगोऽसमवायिकारणम् परमेश्वरसंज्ञेनेच्छा कृतयः कालोदिकप्राणभावोदृष्ट तज
 प्रतिबंधकाभावश्चनिमित्तकारणम् एतेषांकार्यमात्रएवनिमित्तकारणत्वात् तदनंतरंवि
 षुद्वणुकेषुभुक्तमौत्यतिस्तत्तत्संयोगः ततस्त्रणुकोत्पत्तिः एवंचतुरणुकाद्युत्पत्तिक्रमेणमहापृथिवीम
 सायः महतेजोमहाम्बायुरुत्पद्यते एवंपरमेश्वरस्यकार्यद्रव्यसं जिहीर्षावशात्परमाणुभुक्तमौत्यतिः
 ततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परमाणुद्वयसंयोगनाशस्ततोद्वणुकनाशस्ततस्त्रणुकनाशः एवंच
 तुरणुकादिनाशक्रमेणमहापृथिव्यादीनांनाशः अयमेवावांतरप्रलयः इत्युच्यते सर्वकार्यद्रव्यधंस
 वा स्रव्वांतरप्रलयत्वात् महाप्रलयश्चसर्वभावकार्यधंसः भावकार्यचानित्यं द्रव्यमनिसगुणः क

संचिपुनः सचिप्रत्ययसद्भावेप्रमाणमिति चेत् धातायथापूर्वमकत्सपदित्यादि श्रुतिः मीमांसकास्तु संसा-
 द्वाहस्य बीजां कुरन्त्यायेनानादित्वादनंतत्वाच्चप्रत्ययसद्भावेमानाभावः इत्युचुः अत्र प्रश्नः क्वचित्सम-
 वाधिकारः एतानां शब्दव्यनाशः क्वचिदसमवाधिकारणानां शब्दव्यनाशः यथा कपालरूपसमवा-
 यिकारणानां शब्दघटनाशः परमाणुद्वयसंयोगरूपा समवायिकारणानां शब्दघटकनाशमंगीचक्रुः
 नव्यास्तु लाघवात्सर्वत्रा समवायिकारणानां शब्दमंगीचक्रुरित्यलं पक्षवितेन इति कार्यद्रव्यात्प्रातिवि-
 नाशक्रमनिरूपणम् आकाशं लक्षयति शब्दगुणमिति शब्दगुणमाकाशं तच्चैकं विभुनित्यं च शब्दो-
 गुणयस्य तत्तथापि शब्दवत्त्वमेव लक्षणमुचितं तथापि भट्टानां मतेशब्दस्य द्रव्यत्वं तन्निरासार्थं
 गुणपदमुपाते क्वचिच्छब्दगुणकमाकाशमित्यपि पाठः शब्दगुणमेव शब्दगुणकमिति स्वार्थकः य-
 द्वा शब्दगुणं करोति जनयतीति शब्दगुणयतीति वा शब्दगुणकं शब्दसमवायिकारणमिति यावत्
 एतेनाकाशे प्रमाणमपि दर्शितं तथाहि शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्येनाश्रि-
 तश्रितत्वे सति समवायिकारणकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपमिति परिशेषानुमानेन तादृ-
 शद्रव्यविधयोऽकाशं सिध्यति रूपादेव कारणमसत्यं तं रूपत्वादि कारणविशेष्यपरिशेषः

प्रसक्तस्य प्रतिषेधेन यत्र प्रसंगात्परिशिष्यमाणे संप्रत्ययः नवविशेष्यानिर्दिष्टः शब्दः समवायिपक्षरूपः
 जन्मगुणत्वात् शब्दोपवदित्यनुमानेन तत्सिद्धेः नवविशेषणासिद्धिरपि शब्दोऽष्टद्वयानाम्भितः
 पि श्रोत्रग्राह्यत्वात् शब्दत्ववदित्यनुमानेन तत्सिद्धेः ननु तत्स्य गुणत्वात् किं मानमिति चेत् शब्दोऽनु
 य राः अनित्यत्वे सत्येकं त्रियग्राह्यजातीत्वात् उपवदित्यनुमानेन मानं अणुर्जायते कौतुकत्ववारणात् वा
 जातीयेति अत्यल्पत्वं स्पष्टं आकाशस्य शब्दवदनेकत्वे मानाभावादाहं तच्च कमिति
 च स्वर्थे नवाकाशस्येकत्वे घटाकाशे मठाकाश इति व्यपदेशः कथमिति वाच्यम् घटादि रूपोपाधिभे
 देन तादृशव्यपदेशात् सर्वत्र शब्दोपलंभादाकाशस्य विभुत्वमावश्यकमिति ब्रूते विभिति आका
 शस्य विभुत्वादेव नित्यत्वं सत्यतीत्याह नित्यं चेति नन्वात्मन आकाशः संभूतः
 ति वेदेनाकाशस्य जन्मत्वप्रतिपादनात्कथं तन्नित्यं यज्जन्यं तदनित्यमिति व्याप्तेरिति चेन्न संभू
 तस्यैव ब्रह्मांडरूपोपाधिवशात् अभिव्यक्त इत्यर्थकत्वात् वस्तुतस्तु अतएव जन्मजनकभावस्या आकाश
 तुमानविरुद्धत्वेन तस्याप्यर्थवादत्वमात्रकल्पनात् संगच्छते इति वदंति इदमत्र चिंत्यं आकाशस्य
 शरीरविषयो नस्तः नवतैत्तैपरं सिद्धिं यमस्ति तच्च श्रोत्रं शब्दधी जनकमिन्द्रियं श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं

। साकाशत्वेकशमिति चेन्न यद्विद्रियं रूपादियुमध्ये यंगुणं गृह्णाति तद्विद्रियं तद्गुणयुक्तमिति निष्पद्यते
 तस्य शब्दग्राहकत्वेन शब्दवैरूपा तत्राकाशत्वस्याबाधितत्वात् अथ सति कुड्ये सर्वत्रिभूमिति या
 येन सर्वमिदं तदेव संभवति यद्विद्रियं स्यात्तत्रैव मानं न लक्ष्यते महे इति चेन्न यामात्रि यासा
 साक रणसाध्या इति व्याप्तेर्वीत्यादिरूपकरणासाध्यत्विदि किं यादौ दृष्टत्वेन गंधाद्युपलं
 भः क रणसाध्यः क्रियात्वात् छिदि क्रियावदित्यनुमानेतादृशकरणात्वेन विद्रियस्य सिद्धेः
 इत्याकाशग्रंथः साकालं लक्षयति श्रुतीति श्रुतीतादिव्यवहारहेतुः कालः श्रुतीत इत्यादिर्यो
 व्यवहारः श्रुतीतो भविष्यत्वज्ञमान इत्यात्मकस्य साधारणहेतुः काल एव इत्यर्थः नुविदं
 लक्षणा साकाशेति व्याप्तं व्यवहारस्य शब्दात्मकत्वादिति चेन्न अत्र हेतुपदेन निमित्तहे
 तो विवक्षितत्वात् न चैवमपि कंठतात्वाद्यभिघातेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं विभुत्वस्यापि
 निवेशात् अथेदं लक्षणा महाका लेऽव्याप्तं श्रुतीत इत्यादिव्यवहारस्य रविक्रियादिरूपत्वं
 उकालं नियम्यत्वादिति मेवं संस्थाः महाकालेऽप्युपाधिभेदेन तादृशव्यवहारभेदसंभवात् ३
 पाधिप्रसवजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्ना क्रिया स्वपदेन रविक्रियातज्ज न्योयोविभा

गौरविष्वदेशोत्तमप्रागभावस्तद्विशेषोत्पत्तिरिति श्रुति तद्वद्विन्नसंवाक्येनैव
 पाधिरित्युच्यते अतीतत्वं च वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं भविष्यत्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियो-
 गित्वं वर्तमानत्वं च दृश्यमानोपाधिसंवाधित्वं एतत्संवाधित्वं महाकाले अतीतत्वादिकं द-
 शितं प्रादुर्भूतमिति कठनविषयकांतोरप्रदर्शनेन शिष्टानां अयकालिकं मानमिति चे-
 त् सृष्ट्यवधुतरदिवाकरकियापिशिष्टशरीरज्ञानात्कालिकपरत्वोत्पत्तिरिति सिद्धांतः
 शतज्ञानविशेषणविशेष्याभयसंबंधः घटकसापेक्षं साक्षात्संबंधावेति विशिष्टज्ञान भा-
 सात् लोहितस्फटिकज्ञानवदित्यनुमानेन विशेषणविशेष्याभयसंबंधघटकसापेक्ष-
 त्वेसाधनीये तादृशसंबंधः घटकविधयाकालः सिध्यति न च तादृशसंबंधघटक-
 साकारात्मा वा भवितुमर्हति तयोः शब्दज्ञानाश्रयत्वेनैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वेनैव वि-
 क्रियोपनायकत्वासंभवात् तादृशसंबंधश्च स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगः त्वं कियात्तत्समवा-
 यीदिवाकरसत्संयुक्तः कालः तत्संयोगः शरीरे सच्चिदानंदधारः कार्यमात्रे निमित्तकारण-
 येति भाग्यमेव प्राक् ननु तस्य जगदधारत्वे कार्यमात्रप्रतिनिमित्तकारणत्वे च किं मानमिति चेन्न

कालः सर्वानिदानीं घटोभवतीति प्रतीत्योरेवमानत्वात् क्षण दिन मासादिव्यवहारस्योपाधिभेदानुविधा-
 यित्वात्र कालस्यैकत्वं निरावाधमिति संधत्ते सचेति सर्वत्र कार्योत्पत्तेर्विभुत्वमप्येष्टव्यमित्यभि-
 संधत्ते विभुरिति विभुत्वादेवनित्यत्वं संपद्यते इत्याचष्टे नित्यञ्चेति इतिकालगण्यः दिशंलक्ष-
 यति प्राच्यदीति प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् इयंप्राचीयमवाचीयंप्रतीचीयमुदीचीत्यादिव्यवहा-
 रासाधारणकारणमिति गत्यर्थः ननु दिशिकिं मानमिति चेदनुमानमेव तत् अथ प्रतिज्ञासा-
 त्रानार्थसिद्धिरिति चेन्मैवं बहुतरमूर्तसंयोगविशिष्टपिंडज्ञानात् देशिकपरत्वात्पत्तिरि-
 ति निर्विवादं एवं च तद्गुणविशेषणविशेष्यभयसंबन्धघटकसाधेयसाक्षात्संबन्धीभावे-
 सति विशिष्टज्ञानत्वादित्यनुमानस्य जागरूकत्वात् अत्र संबन्धप्रवहतरमूर्तसंयोगस्यैव
 समवायिसंयुक्तसंयोगः तेन संबन्धघटकादिकुसिद्ध्यति सा च जगदाधारानीखिलकार्यनि-
 तमिन्नकारणं चेत्यामिहिमेवेति प्राक्कृदिकु निखिलपदार्थवती इह घटोभवतीत्यादि निरंकु-
 शधीस्तत्र मानमिति संतव्यं प्राच्याद्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदप्रयोज्यत्वादिगोकेवेति वृत्तेषां
 चेति ननु दिशा एकत्वे प्राचीत्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् इति चेत्तत्र भेदः कथमिति चेन्न उपाधिभे-

मानं

दे नतादृशव्यवहारभेदात् तथाहि यस्मादुदयाचलसन्निकृष्टं यन्मूर्तेततस्य प्राचीयथाप्रधानात्का
 शीयस्मादुदयाचलविप्रकृष्टं यन्मूर्तेततस्य प्रतीची यथागयायापाटलपुत्रात्वाकाशीयन्मात्केन
 काचलसन्निकृष्टं यन्मूर्तेततस्योदीची यथारामेश्वरज्ञेवात् वाशीयस्मात्तन्काचलविप्रकृष्ट
 यन्मूर्ते ततस्यावाची यथावाशीतो रामेश्वरौ च एवं स्युः तरेपि तदुक्तं सर्वेषामेव वदोऽण
 मेरुरुत्तरतः स्थित इति एवं महादिशो मेवोपाधिभेदमादाय तादृशव्यवहारो बोध्यः इदमत्र
 बोध्यम् अन्यमात्रं किं यामात्रं वा कालोपाधिः मूर्तेमात्रं दिगुपाधिरिति इति गंधः आत्मानं दि
 गिरूपयति सच्चैकमनिसाक्षिणी च ज्ञानाधिकरणमिति ज्ञानाधिकरणमात्मानं समवायि
 तेन कालेनातिव्याप्तिः आत्मानं विभजति स इति स द्विविधः परमात्मा जीवोऽन्तरात्मा
 वस्तु परमात्मेति परमत्वमुत्कृष्टत्वं तच्च प्रकृतोत्पत्त्यदि कर्तृत्वमेव परमात्मजीवयोर्वैल
 क्षण्यमभिधत्ते तत्रेति तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एकश्च परमात्मजीवयोर्मध्ये इत्यर्थः
 परमात्मा ईश्वरः सर्वज्ञश्च एक एवेत्यर्थः तदा दोष इति पूरणीयम् नित्यज्ञानाधिकरण
 त्वत्तत्तद्वैलक्षण्यमवगंतव्यं अथेश्वरे कथं नित्यज्ञानमिति चेत्सर्गाद्येवरे परमाणुना द्युः कं करि
 य स

व्यभितीज्ज्ञानस्यावश्यकत्वेन तदुत्पादकशरीरोदिकारणकलापस्य तदानीं व्यतिरेकेण तस्य
 नित्यत्वमुररीकुर्मः इत्यमीश्वरेच्छाकाल्योरपि अत्र चार्वाकाः ईश्वरसद्भावमानाभावः न
 च प्रत्यक्षप्रमाणमिति वक्तव्यं तार्किकारांमते तस्यैतद्रूपस्य शब्दव्यत्वेन वा ह्यप्रत्यक्षा
 संभवात् नाम्यांतरमपि मनसा परात्मप्रत्यक्षा संभवात् नाप्यनुमाने ईश्वरनिरूपितव्या
 प्रेरप्रसिद्धेः न च द्यावाभूमौ जनयन् देवराकोविश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्तेत्यादिवेद एव
 तत्र प्रमाणमिति ईश्वरोक्तं त्वादेव तस्य प्रामाण्यसंभवेनेश्वराभावे तस्याप्यप्रामाण्यत्वा
 दित्याहुः तदसत् यत्र कार्यत्वं तत्र कर्त्तृजन्यत्वमिति व्याप्तेः प्रसिद्धत्वेनांकुरादिरूपं का
 र्यं कर्त्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन कर्त्तृजन्यत्वे साधनीये तत्कर्त्तृत्वं जीवानां वा
 धितमिति तत्कर्त्तृत्वेनेश्वरसिद्धेः न च विना कर्त्तारं धरणीसलिलसंयोगादिभिरे
 वांकुरादीनामुत्पत्तिरिति वाच्यम् घटदीनामपि तथात्वापत्तेः तदुक्तं जगतां यदि नो क
 र्त्ता कुलालेन विना घटः चित्रकारं विना चित्रं स्वतएव भवेत्तदेति न च खेदजादीनामिवांकु

(तेषामपि पक्षतावच्छेदकाज्ञात्वात्)

रादीनामपि तथात्वेकांक्षातिरिक्तिवाच्यम्। खेदजादीनां कर्तृजन्यत्वस्वीकारेण दृष्टान्तविरोधात्। अन्यथा संसारे नियंतुरभावे ग्राह्या विपरीतो दयापतिः एवं जलधरपटलेन काले वृष्ट्यनुत्पादापत्तिः सचेतनमंतरेण चेतनस्य नियतकाले गमनागमना संभवात् यस्माच्च तस्मात् गतं कर्तृकं अनावश्यकः स एव सा कर्माश्रयः एवं पतनाभाववङ्गुरुत्वाश्रयः पतनत्रयं नौकाधरितिवंधकप्रयत्नयुक्तो धर्तिमत्त्वादित्याद्यनुमानस्यापि प्रमाणमयूहं एवं मीश्वरमुपासीतयः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयंतपः सा कामयत इत्यादि श्रुतयोऽप्यनुसंधेयाः कर्तृत्वं च कृतिमत्त्वं यत्तूपादानगोचरो यो ह्यस्तान्विकीर्षकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति तन्न गौरवात् केचित्तु कार्यमात्रं प्रति जीवेश्वरयोर्न कर्तृत्वेन कारणत्वं अनेककृतिशुकारणतावच्छेदकत्वे गौरवात् किंलात्मत्वेनैव एवं सतीश्वरसाधारणत्वं जातिरपि सिध्यति अतो न सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया ते श्वरत्वं साधारणसा सिध्यतीति पक्षोदररोपितक्षतिः अथ कथमीश्वरसाधकानुमानमिति चेदं कु

शदिवाः मात्मजन्यकार्यत्वात् घटवदितीतिभावयामासुः सीमां सकाशुक
 मेवेस्वरौ स्वर्गादिकमेवपुरुषार्थः मंत्रमयीदेवता अर्थवादवेदो न प्रमाणमिति गदति
 सैवंक सीमां सकैकदेशिनस्तु परिचारेककृतकर्मणः फलदातापथाभूपात्तस्तथावेदोक्तकर्मणः
 फलदातेस्वर एवेतिसमूचिरे कर्मातिरिक्त एवेस्वर इतिसमूचिरे इतीस्वरवादः नन्वीस्वरः किंशरीरी
 फ उततद्रहिरः नाद्यः तच्छरीरस्य महत्त्वे उदंवरं लादोमशकविशेषोत्यतिर्न स्यात् तत्रतस्य प्रवेशा संभवात्
 मध्यमपरमाणुत्वेऽनित्यत्वप्रसंगात् अणुत्वे देशांतरे कार्यानुत्पत्तिप्रसंगाच्च दूषणंदरी दृश्यते एव नायः
 शरीराभावे कर्तृत्वस्यैव संभवादिति चेन्न शरीरवत एव कर्तृत्वे मानाभावात् शरीरमंतरेणैवेस्वरेण मं
 त्रादिवत्कार्यीत्यादनात् आचार्य्यानुगास्तु ईश्वरस्य परमाणव एव शरीरमिति केचित् आकाशशरी
 रं ब्रह्मेति श्रुतेराकाशमेव तदित्यपरे अन्येतु संसारिणामदृष्टवशाच्च ईश्वरस्य शरीरं भवति तच्च ब्र
 ह्मविष्णुशिवानामेति ब्रूवन्ति परेतु भूतावेशन्यायेनेस्वरस्य शरीरमिति मेनिरे अत्राहुः सर्वस्वरः शरीररहि
 त एव परंतु तस्य ज्ञानसाध्यमरमपुरुषार्थपदप्रणालिका मूलीभूतोपासनादिभिः संसारपंकनिमग्ना
 ज्जनोद्दिधौः लीलाविग्रहं ब्रूयाति सच्चिदशक्तिगरोशार्कविष्णुनां ब्रह्मणश्च तदुक्तं शिवशक्ति
 रो गेशार्कविष्णुपात्म ईश्वरः उपासनानुसारणभक्तेभ्यो भुक्तिमुक्तिः इति अत्रैवैवमवाः शिवादीनां

मीश्वरत्वमसहमानाविष्णोरेवतदंजीकुर्वाणः तत्रैवतदव्यवस्थापमाप्रणालिकामारंभते किंभोशिवदीना
मीश्वरत्वंब्रुवतोभवतोविचारमूल्याप्रतिभाति शिवस्तेविष्णोरुपासकः तामसत्वान्नोपास्यः शक्तिस्तुतदा
यामाया ब्रह्मादयस्तुतदास्तानुवर्तिनः किंचलदमीनिवाससाम्यकुतः शिवस्यशमशानवासिनः कुतस्तदा
शक्त्यादीनां श्रम्यस्वविष्णुव्यतिरिक्तानामुपासनेनैवनिषिद्धा तदुक्तं वासुदेवंपारत्यज्ययउपासतेऽन्यदेवंतं
तस्मिन्तो जानन्वीतीरेकूपंस्वनतिदुर्मतिरित्याहुः श्रद्धाशैवाः श्रुत्वा लघुचलितजंजावातसमानमन्युमवत्तं
वमानाः शिवस्यैवैश्वरत्वंदृढीकुर्वाणविष्णादीनां तत्सेवकत्वप्रतिपादकसरणिंशरणीकुर्वति किं
भोश्रीमच्छिवस्यकटाक्षलेशमात्रमाश्रित्यमहापदवीं प्राप्नुवतोविष्णादीनामीश्वरत्वंकुतः विष्णुस्तुशि
वोपासकः एतएवस्वनेत्रसमर्थपितृत्वाच्चकीपुंडरीकाक्षरतिनामलध्वानाराधनांतरेणलदमीवैकुण्ठच
क्रतएवाद्यापिरामेणपूजीतोरामनाथः सेतोप्रत्यक्षासिद्धः नवतर्हिकथंविष्णुचरणोदकंविभर्तिहरइ
ति तच्चभक्तिभंपराधीनत्वात् एतएवेश्वरः परमेश्वरइत्ययमेवव्यवहियते शक्तिरस्यैवमाया यःशु
द्धस्फटिकसंकाशः सूर्यचंद्राग्निलोचनः लीलानाटकसूत्रधारः कविद्वाररूपः कवित्तोम्परूपः
शमशानवासीकठिन्दनेकदेवगणसमाश्रितानुपमानिर्वीच्यकैलाशशिवलोकोदिवासीसकलवै
दशास्त्रवेद्यैश्चशिवस्यसाम्यकुतोविष्णादीनांकुतोवाउपास्यत्वे तदुक्तं शुद्धस्फटिकसंकाशसर्वव्या

पिनमीश्वरम् कलये जगदाधारं विष्णुब्रह्मादिसेवितमिति शिवस्तामस इति यदुक्तं तत्तुल्यं श्यामवर्णत्वाददर्श
 नेन विष्णोरेवतामसत्वात् संहारसमयेऽपि शिवेन वहिरेवतामसप्रदर्शनात् रुद्रावतारस्य भिन्नत्वात्
 यच्च रमशानवासित्वेन नैकं दृष्टं दर्शितं तदपि न तस्य स्वातंत्र्यात् तदुक्तं अनेतरूपस्याशिवस्य लीलाया
 विहारशीलस्य विचित्रकर्मणाः अनेकरूपेण भीषणोर्नत्स्वरूपहानिर्नभवेत्कदाचनेति सुखं वा कुतस्तस्य दुःखं
 कुतो वा कुतः सुंदरत्वं कुतो सुंदरत्वम् अनेकैः स्वरूपैः अनेकैः प्रकारैः सदा लीलायां खेलतस्मिन्मयस्य
 शिवस्य किंच शिवातिरिक्तदेतानामुपासनैव निषिद्धा तदुक्तं महादेवं परित्यज्य यः उपासेन्न्यदेव तं स
 मूढो विषमप्राप्तिं सुधां त्यक्त्वा क्षुधातुर इति गायति अत्र शाक्तिकाः किं भो यथा शक्त्या ब्रह्म विष्णु महेशा
 निर्मिताः यत्कृपामवलंब्य ब्रह्मादयः सृष्ट्यादिकं रचयन्ति तत्साम्यमपि प्राप्तुं नार्हति ते त्रयो देवाः कुतो वा
 ति तदधीनकत्वं तस्याः परदेवताया निगदितमस्तानत ईविडः तडुक् एतच्छेति वर्णयामासुः एवं गारा
 पत्यादयः तत्तदौलृष्ट्यं वर्णयामासुः अत्रांतरे सकल वेदशास्त्रपाशराः सर्वे धर्माः एतेषां वादमाक
 रीयेतः किं मां श्रयं मिदं शिवद्वेषं कुर्वंतो वै श्मवाः विष्णुद्वेषं कुर्वंतः शैवाश्च मोक्षमाकांक्षन्ति
 कथं वा भवेत् अथ स्मार्तयौ राणाकादयः एतेषां भेदवादिनां नमो क्षावाप्तिः तदुक्तं शिवस्य हृदयं वि
 षुर्विष्णोश्च रं यो शिवः इत्यदयं तरे कत्वा गेयं नरकं ब्रजेन राव न ब्रवेदो य्याद स ब्रह्मा सा शिवः सहारिः

श्री. कृपासन
 या

सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वरादिति तदुक्तं श्रीधरस्वामिभिः नाधवो नाधवावीशो सर्वसिद्धिविधायितो वंदे परं स्य रा
 लानो परस्पर नतिप्रियाविति तदुक्तं मर्मपुराणोपपुराणयुक्ताः सांगाश्च वेदाः स्मृतयः समस्ताः शास्त्राणि
 सर्वाण्येविलोकितानि न कापि दृष्टुः शिवविष्णुभेदः श्रुतोऽस्मृतौ शास्त्रपुराणमध्ये केनापि दृष्टः शिवविष्णुभेदः
 अद्यैतयोरेव मुखान्नवीनः सर्वैरपि श्रूयते राववादः शिवस्य विष्णोः परमुक्तिरेवापुरातनी श्रूयते रावसर्वः
 पञ्चानयोर्भेदाधीयं करोति नरः सद्यो नरकं प्रयातीति तत्तदेवताप्रस्तावे तत्तदेवतामुख्यकर्त्तृस्य
 आदिप्रदर्शनेन कल्पभेदातिशयकं अतएव शक्त्यादीनामपि ताभ्यामभेदः तदुक्तं स्वामिभिः शेषाः
 शाक्ताश्च गाणेशाः होराविष्णुप्रपूजकाः विद्विष्यंति मिथो भ्रांत्यातेषां भक्तिस्तु निष्फला सिद्धेता
 वहवः प्रोक्ताः श्रुत्या नानाप्रयोजनैः परं त्वस्याहमि प्रायेण जानाति विरलः कृती अनेककार्यसि
 द्ध्यर्थं रूपं बहुविधं विभोः तत्कार्याज्ञानतो मूढेस्तथा यदुं प्रतिष्ठितमिति इयान्विशेषः यदि शिवे भक्तिर्म
 हती स्यात्तदा विष्णुरपि शिवत्वेनैव श्रेयः तदुक्तं शिवे च भक्तिर्वहुला यदि स्यात्तथा शिवत्वेन भजेन्द्रिहि हरो व
 भक्तिर्वहुला यदि स्यात्तथा हरित्वेन भजेच्छिवं हि अतः कृपमं इकन्यायेन लोकज्ञानशून्या भवतीति जगदुः
 वं इति श्रुत्वा वादः जीनिरूपयति जीव इति जीवः प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च तत्रैतन्नुपज्यते बंधमोक्ष
 योग्यो जीवः जन्मज्ञानाधिकरणं वा अयमेव दोषज्ञ इत्युच्यते शरीरसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वं तत्रैव त्वम प्रतिश

शीरं भिन्न इति सुखदुःखादिवैविध्यमिति हेतु प्ररणीयः जीवस्याणुत्वे सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपपत्ताधिप्रसंगः न च
 मपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्त्या कृतहान्यकृताभ्यामप्रसंग इत्यभिप्रायवानाह विभुरेति विभुत्वान्नित्यत्वमर्थो देवायातमि
 त्याह नित्यमिति ननु जीवसद्भावे किं मानमिति चेन्न अहं सुखी अहं दुःखीति मानसप्रत्यक्षास्येव मानत्वात् न च
 तातावन्न प्रत्यक्ष इति भाव्यमते विरोध इति वाच्यम् तस्य परात्मपरत्वात् प्रतिपादितं चैवमेवात्मतत्त्वविवे
 के ननु विप्रतिपन्नं प्रतिकथं प्रत्यक्षमुपन्यसं शक्यमिति चेत् तत्रानुमानमेव मानं बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्या
 तिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुरुत्वात् यो यदनाश्रितो गुरुः स तदनाश्रितिरिति
 द्रव्याश्रितः यथा पृथिव्याद्यनाश्रितः शब्द इति नुमानेन नवमं द्रव्यमात्मा सिद्ध्यति न च ते भूतानां गुरुत्वात्
 व्याप्तिवैलम्बितिवक्तव्यं तथा सति ते व्याप्ताभ्यां तदप्रत्यक्षानुपपत्तेः भूतगुणानां रूपादीनां बाह्यप्रत्यक्षास्येवानुभव
 सिद्धत्वात् अतएव भूतत्वं वाहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वमिति संगच्छते विशेषगुणत्वादेव न भिन्नकाल
 मनसो गुणाः ननु विशेषगुणत्वं एव मानं न लभामहे इति चेत् बुद्ध्यादयो विशेषगुणाः एकैन्द्रियग्राह्यत्वे
 सति गुरुत्वात् रूपवदित्यनुमाने मानं सुखत्वादौ व्यभिचारवारणाय गुणत्वमिति संयोगादिवारणाय सत्यं ते
 स्रज्जलसंस्पृष्टमेव एवमिन्द्रियं सकर्तृकं करणत्वात् कुठारवदित्यनुमानेनोत्मा सिद्ध्यति अथ उपि

श्री १०

नालिः काः प्रमशः शकंते तत्रादौ शून्यवादिनो माध्यमिकाः सुषुप्तिवहो तोतरद्वारेण उत्थितसुषुप्तिवहं ना
समित्यनुभवात् शून्यमेवात्मा अतएव सर्वमिदं मिथ्येव तत्र श्रुतिरप्याह अस्देवेदमग्र आसीदित्याहुः त
दसत् सुषुप्तिवहं नासमित्यनुभवात् प्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेत्वात्मनितस्य ज्ञानाभावे परंत्वात् यन्मिथ्ये त
दमुक्तं तदपि न सत् प्रत्यक्षतो नुभूयमानपदार्थजातस्य शक्यापलापत्वात् उपदर्शित वेदस्य गतिर्व
क्ष्यते क्षणिकविज्ञानवादिनो योगाचार्यास्तु क्षणिकविज्ञानमेवात्मा ततश्चिद्विद्यं प्रवर्तयितुं विज्ञानमाल
यविज्ञानं च तत्राद्यद्यदित्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं सुषुप्तिवहमित्यालये विज्ञानं सुखादिकमस्यैव विकारः
तदतिरिक्तवस्तुन एवावसिद्धेः अत्र श्रुतिरपि अन्योतर आत्मा विज्ञानमय इति विज्ञानस्यैवात्मत्वमाहे
त्याहुः तदसत् पूर्वा नुभूतपदार्थस्मरणानुपपत्तेः अनुभवितुं रिदानीमभावात् अन्यानुभूते चार्थेऽन्य
स्यैव योगात् ननु कस्तुरीसुरमिषटवत्पूर्वैरवविज्ञानोत्पादितैस्संस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रांत
त्वमिच्छाम इति माभाषिष्ठाः तथा सति जनन्यनुभूतपदार्थस्य गर्भस्थेन तनयेन स्मरणानुपपत्तेरित्याद्य
न्यत्र विस्तरः सौत्रांतिकास्तु ज्ञानाकारानुमेयक्षणीकवाह्यार्थ एवात्मेतीकंति वैभाषिकाः क्षणभंगु
रवादिनस्तु क्षणीकवाह्यार्थ एवात्मेतीकंति तदुभयमपि मंदं घटादीनां तथात्वे मानाभावात् एते च

अस्मात्तुल्यद्वयम्

१२२

लारोनास्तिकावौद्धा इत्युच्यते वौद्धानां चाष्टादश भेदाः ग्रंथांतरे प्रसिद्धाः उपभेदाश्च बहवः ते च विस्तारमिदं हनो
 ताः चार्ककास्तु ब्राह्मणो हंदा विद्यो हं गौरो हं स्पूलो हं कृशो हं सुखी हं जानामीत्यादिसामानाधिकरण्य
 प्रतीतेः ब्राह्मणत्वादि धर्मवति शरीर एव ज्ञानं सुखार्थं प्रयत्नं सिद्ध्यतीति शरीरमेवात्मा अत्र प्रुतिरप्या
 ह सवाशेषपुरुषोन्नरस्त्वमय इति ननु शरीरस्य पार्थिवत्वेन घटादिवन्नचेतनं तदिति चेन्नैवं संस्थाः के
 वलनागवल्लीदलस्य रागानुत्पादकत्वे पिनागवल्लीदलखदिरचूर्णकमुकसमुदायात्मकतां वृत्तस्य रा
 गोत्पादकत्वं तत्र केवलपार्थिवत्वाऽचेतनत्वे पिभूतचतुष्टयसमुदायात्मकं शरीरस्य तथात्वे वा
 धकाभावादित्याहुः तन्न मृतशरीरे पि ज्ञानापत्तेः ननु ज्ञानं प्रति शरीरप्राण संयोगस्यापि कारणात्वेन
 तदानीं तदभावात् तदुत्पत्तिः इतरथा नेयापि कानां नये मुक्तात्मनि ज्ञानापत्तिः शरीरमेव ज्ञानकार
 णमिति चेत् तर्हि आत्मनो विभुत्वेन मृतशरीरे ज्ञानापत्तिः वारणतुगीर्वाणगुरूणामप्यशक्यमिति चेन्न अ
 वयवोपपद्यमानैः शरीरस्य नानात्वेन पूर्ववद्ब्रह्मणा वतारात् पुनः प्रुपतां वीचीतरंगन्यायेन संस्का
 परं परांगीकारस्तु न युज्यते वाटगौरवात् फलमुखगौरवं न दोषायेति चेत् तर्हि विद्वत्त्वं नृपत्वं मूर्खत्वं
 दृढादित्यादिनियामकं भवेत् किं ब्रुवंते संसारस्य स्वभाव एवेदं सर्वमिति चेत् वैयर्थ्ये किं बाधकं अस्तु न

उदाहरणं
 शरीरलिंगेन
 ना जन्तुमृतप
 दं वाच्यं किं
 एतत्तु प्रतेः

नचोदयातरेणानुसंधेयते इति वाच्यम् अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्यानुसंधानायोगाच्च

नसमय एवेति चेत् तर्हितस्मिन्नेव समये जन्मन तु समयातरे इत्यत्रैव किं नियामकं अस्तीत्यत्र संभवं
 तते नियामक इति वक्तुमशक्यं तस्य समं दिशि तात् तस्माददृष्टमेव नियामकमिति वाच्यम् तच्चत्मा
 नमंतरेणानुयंपन्नमिति शरीरातिरिक्तरवात्माभ्युपेयः चार्वाकैकदेशिनस्तु कोणोहं वा धीरोहं
 महं जानामीति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनादिन्द्रियमेवात्मेत्याहुः तच्च बालप्रलेपितं
 चक्षुरादिनाशोहं घटमद्राक्षसोहमिदानीं स्पृशामीत्यभेदप्रतीत्यनुपपत्तेः अपरे चार्वाकास्तु
 स्वप्नप्रदशायां चक्षुरादीनामुपरमेयमनसा सर्वव्यवहारदर्शनात् तस्य नित्यं त्वत्वाच्च मन
 एवात्मा अत्र श्रुतिरप्याह अन्योन्तरात्मा मनोमय इतीति मन्यते तदप्यसत् मनसोऽरात्वेन सुखा
 दनुपलंभप्रसंगात् इतरे चार्वाकास्तु प्राणेन विना व्यवहारादर्शनात् पिपासावानहमित्याद्युपल
 ब्धेऽप्यप्राण एवात्मा अत्र श्रुतिरप्याह अन्योन्तरात्मा प्राणमय इति कलयन्ति तदपि न युक्तम् त
 स्मादित्यत्वेन तदुरस्युपदर्शितद्वयगणगणवाणप्रहारपातात् पुत्रे पुष्टे अहमेव पुष्टः पुत्रे नष्टे अहमेव न
 ष्टः इत्याद्यनुभवात् आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेऽप्युच्यते एवात्मे सपिकाश्रितं तदपि न तादृशानुभ
 वस्याभिमानत्वात् उपदर्शितश्रुतीनामात्मनो ज्ञानाधिकरणत्वेन प्रतिपादकसत्त्वं ज्ञानमिति दर्शयमानं श्रु

तुमुत्तिदशा
 वासत्यपि
 शीरचक्षुरा
 द्युपरमेयसं
 द्युपलेधः

शिव
 २२

तिवाध्यत्वात् पूर्वपक्षेतात्पर्यम् दिग्वरास्तु देहातिरिक्तदेहपरिमाणश्चात्मासचदीपप्रभावत् संकोचविकाशं
 शालीत्याहुः तदप्यकिंचित्करं तस्यानित्यत्वापत्ताच्चिरसिपूर्वोक्तदोषवज्रप्रहारपातात् सतएवश्रा
 वकाः क्षणिकाजैनास्त्युच्यन्त इति संक्षेपः इति नास्तिकखंडनं अथ सांख्यशास्त्रज्ञाः आत्मसू लप्र
 कृतिमहदहंकारपंचतन्मात्रयोऽशविकारभेदात् पंचविंशतितत्त्वानितत्रशीकरनिर्लिप्तामर
 मो सपलासवत् कर्तृत्वैकत्वादिनिर्लिप्ता आत्मासचन प्रकृतिर्नविकृतिश्च नकारेण नकार्यमिति
 यावत् परंतु चैतनश्च मूलप्रकृतिस्तु जगत्कर्त्री नित्याजडाचातरावनविकृतिः महत्तत्त्वं च
 प्रकृतेः परिणामः प्रकृतिकार्यमिति यावत् इदमेव बुद्धिरंतःकरणमित्युच्यते अहंकारश्चाहं
 खंडः स्वीत्याद्यभिमानः अयंचमहत्तत्त्वस्य कार्यं तन्मात्रंच शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः एते अहंकार
 कस्य कार्यणि महदादयश्चैते सप्तप्रयुक्तविकृतयश्च विकारास्तु आत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानि
 पंचज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादोपस्य पायव पंचकर्मेन्द्रियाणि मनश्चाकाशवायुतेजोजल
 मता एथिव्यः पंचभूतानीति योऽशसंख्यकाः तैर्महाभूतैः शरीरमुत्पद्यते तत्संबन्धवशात् प्रकृतिरे
 व सर्वकरोति तत्संसारवशादात्मनो हं करोमीत्याभिमानो जायते सगतात्मनो बन्ध इत्युच्यते अतनिवर्त

३८
२३

नाच्चमोक्षइत्युच्यतेइत्याहुः तदसत् अहं कर्त्ताऽहं भोक्ताऽहं जानामीति कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयैतन्मादीनां सा-
मानाधिकरण्यप्रतीतेऽतनातिरिक्तप्रकृतिसद्भावेमानाभावात् जडायाः प्रकृतेः कर्त्तृत्वासंभवाच्च
ननु प्रकृतेः किं यमाणानिगुरोः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इति भगव
उक्तेः सामानाधिकरण्योपलंभो भ्रम एवेति चेन्न प्रकृतेरदृष्टविशेषस्य गुणस्तज्जन्येच्छादिभिर
हमेव कर्त्तेति तदर्थत्वात् अतएव तत्रैव सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः इत्युपरितनमगव उक्तिः संगं
छेते इति कर्त्तृत्वे पञ्चवितेन इति संख्यामतनिरूपणम् पातं जलशास्त्रज्ञास्तु आत्मा योगगम्यः योगश्च
चित्तवृत्तिनिरोधनं तच्च चित्तस्वबाह्यवृत्तिनिवर्त्तनादंतरभिनिवेशः यमनियमासनप्राणायाम
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभेदादष्टो योगांगानि तत्र सेव्यकर्मनिवृत्तिकरुणार्जवशान्तिशो
च धृतिमिताहारसत्यमाषणजीवाहिंसनव्रतमद्यैर्भेदादिशयमाः आस्तिकत्वहर्षतपःसुरार्चनदा-
नलंजनासइत्यानहोमसत्प्रवणजपभेदादशानियमाः पद्मासनसुस्तिकमडबज्रवीरासनभेदात्पं-
चमुख्यासनानि अन्यान्पिरकोनाशीतिरासनानि सन्ति पूरककुंभकरेचकभेदात् प्राणायाम
स्रिविधः सचात्पप्राणसंचारनियामकः इन्द्रियाणां विषयनिवर्त्तनं प्रत्याहारः नाभ्यादिव्रत-

दिप्रमासिद्धविरुद्धार्थप्रबोधकः वेदो तोषदेशांस्त्रिधा द्वे किमपराध्यते एव यत्तिसंविदाने ब्रह्मेत्युक्ते तदपि न
 तस्यं दु रूपपादनत्वात् तथा हि किं आत्ममात्रे नित्यज्ञानस्वरूपं उत जीवः किमुतेश्वरः नाद्यः यद्यज्ञाने तत्स
 विषयक इति नियमान्तस्यापि कश्चन विषयो वाच्यः ~~सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वव्यापी इत्यनुभवापत्तेः~~ सक्रिया
 वज्रगदितबुधे किं वा यत्किं चित्पटपटादिः नाद्यः मेरुदीनामपि यावदंतर्गतत्वेन तदनुभावाप
 तिः सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसंगाच्च न वक्तव्यं निर्विषयकमेव तदुत्तररीक्रियते इति निर्विषयकस्य ज्ञा
 नत्वे मानाभावात् न द्वितीयः घटस्तद्विषयः पटस्तद्विषयावेत्यत्र विनिर्दिष्टता विरहेण भविते पिलशु ग
 नेन प्रशंतिर्वाधेरिति न्यायेन तदोषतादवस्थात् विनिर्गमनाच्च एकत्र प्रक्षपातिनी युक्तिः जीवमिति
 त्वविज्ञानस्वरूपत्वे उपदर्शितदोषवारणं तु चतुर्मुखब्रह्मणो व्यशक्यं प्रमाणभावाच्चेष्टरस्यापि
 न नित्यविज्ञानस्वरूपत्वं संभवति सत्यं ज्ञानं मित्यस्य घटो नील इत्यस्यैव ज्ञानगुणवदिति तदर्थत्वात्
 अतएव यः सर्वज्ञः स सर्वविदिति श्रुतेः प्रमाणं निर्वहति जीवब्रह्मणो रेकमिति यदुक्तं तदपि न
 सुखदः स्वादिवैविध्याज्जीवानामनेकत्वेन तत्रैकत्वा संभवात् अतः जीवानेश्वर इति प्रतीतेः अत्र
 तएवमकश्चन संसारीवद्वः कश्चन संसारी मुक्त इति व्यवहार उच्यते न नैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म
 ति श्रुतेः कागतिरीति चेन्न अनुभूतस्यैव द्वितीयप्रदर्शनात् ~~तद्विषयकत्वात्~~ तद्विषयकत्वात् तद्विषयकत्वात् तद्विषयकत्वात्

मेवैलक्षणे एवैविद्वानद्वितीयः सादोविद्याधिकार्यवैलक्षण्यवत् समानेषु दशमुक्ताकलेषु विजातीयो घटस्त
 द्वैलक्षण्यसत्त्वेनाद्वितीयबहारापत्तिवारणायैकत्वसमनियतत्वं वैलक्षण्यविशेषणं अयमस्यैवाद्वितीयपदा
 र्थत्वात् नन्वेवं सति सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुतिविरोध इति चेन्न ब्रह्मेत्यस्य ब्रह्मव्याप्तमित्यर्थकत्वात् व्याप्त
 त्वसंबन्धत्वं अन्यथा घटादीनामपि ब्रह्मात्वापत्त्या ब्रह्मरोगऽनित्यत्वापत्तिः जडत्वापत्तिश्च न वैकोहं
 वत्सामिति श्रुतेरप्रमारायप्रसंग इति वाच्यम् एकोहं निराकारो ब्रह्मविष्णुशिवरूपेण बहूभ्यामिति
 तदर्थत्वात् ननु तत्त्वमसि ब्रह्मविद् इत्येव भवतीत्यादि श्रुतेः जीवेश्वरयोरभेदप्रतीतिर्पादिकाया
 अप्राणपापत्तिरिति चेन्न तत्त्वमसीदत्यस्य निर्दुःखत्वेन तत्सदृशस्त्वमसीत्यर्थकत्वात् एवं ब्रह्मे
 व भवतीत्यस्यापि रोष्वर्थाधिक्येन पुरुषोऽहो यं राजैवेति वत् अतएव सर्व आत्मानः संमर्षिताः नि
 रंजनः परं साम्यमुपेतीत्यादि श्रुतिः प्रामाण्यमाप्नोति वस्तुतः पूर्वपक्षश्रुतीनामेव वेदांताय
 योगिश्रुतीनामर्थकरणोपयोजनाभाव इति संक्षेपः इति आत्मानिरूपणम् मनो निरूपयति सुखे
 ति सुखाद्यपलाय्यं सुखादिसाक्षात्कारस्तस्य साधने एव मनः इत्यर्थः आत्ममनः संश्लेषवारणायैदि
 यमिति चेन्न तद्विचारणमुपेयादि एतेन मनसि प्रमाणमपि दर्शितं तथाहि सुखादिसाक्षा

सि. टी.
२५

कारः करणसाध्यः जन्मसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषादिवदितनुमानाच्चवदुसाधिकाध्यात्मनः सिद्धिमनेपि
भजते तथेति मनश्चेत्यर्थः मनसोऽनेतत्वे हेतुमाह प्रत्याप्तेति आत्मानं मनश्चेति वत्पात्मानं तस्मिन्निमित्तं य
वर्तमाना इत्यादित्यर्थः तथा वैकल्यात्मन एवैकं मनसश्चात्र रज्ज्वात्मानं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं
तत्त्वमिति भावः नन्वावाशादिवन्मनसो विमुत्वे त्रिभुदयसंयोगाज्जगत्सिद्धिर्वास्तव्यमिति चेन्न तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं
नासमव्यापिकारणाऽप्रसिद्धेरतत्त्वाह परमाणुरूपमिति परमाणुरूपसिद्धिर्वास्तव्यमिति चेन्न तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं
एतन्नात्ममनःसंयोगः संभवसेवेति भावः मीमांसकास्तु मनोविभुत्वं परित्यज्य प्रत्याक्षान्तात्मा तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं
नुमानेन विमुत्वे सिद्धिर्वास्तव्यमिति चेन्न तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं
नोत्पत्तिप्रसंजेन सुषुप्त्यभावापत्तेः मनुतुष्टममनः पुरीतातिव्यपिशोततवासुप्रतिः यदानीः सरति तदा
त्तानोत्पत्तिः पुरीतदहिर्द्देशावच्छिन्नात्मनः संयोगस्य वस्तुकारणत्वात् तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं तस्मिन्निमित्तं
तिवारणाय ज्ञानमात्रे त्वङ्मनसंयोगः कारणमात्रमन्तं निराकर्तव्यमिति चेन्न नन्वाः ननु मनसोऽणुत्वेना
नविधानिनां कथं पुनरप्युक्तं नास्तीति चेन्न मनसोऽणुत्वेनाऽपि संयोगकाले त्वमिन्द्रियदिनां संयोगासंभ
तिवादिचेन्न मनसोऽणुत्वेनाऽपि संयोगकाले त्वमिन्द्रियदिनां संयोगासंभ
नानावधानिनां ज्ञानमुत्पादयति सुगमदनुभवमस्तीति प्रत्यक्षोभ्रमः अतएव किमुक्तं व्यासंगा

सुकिमतिरिक्तकल्पनेनेति चेन्नेवं व्याप्यति जातो यगुणानां व्याप्यति त्वनियमात् किंच तंतुगतनीलपीतादीनां प-
 रस्परविरोधेन पटे नीलादिनि कुर स्वस्वैवानुसृतेः रूपाश्रयविभज्यदर्शयति तत्रेति पृथिव्यादित्रयस्यार्थः
 सप्तविधमिति रूपमित्यनुयज्यते आभारशुक्लमिति ननु कालिन्दीसलिलं तादौ कथं नीलिमोपलंभ इति चे-
 न्न तस्य स्थलोपाधिकत्वात् भास्वरशुक्लमिति वैश्वानरादावुपलंभक पार्थिवरूपप्रतिबंधाभावात् भास्वरशु-
 क्लस्यानुपलब्धिः रसं निरूपयति रसनेति षड्विध इति तथा चावयवगतनानारससमुदायादेव सामान-
 स्पृशितरसानां त्वेष्टव्य इति भावः रसस्याश्रयमाह पृथिवीति आश्रयविभज्यदर्शयति तत्रेति पृथिवीज-
 लयोरित्यर्थः षड्विध इति रस इत्यनुवर्तते जले मुधुर एवेति ननु जम्बीरजलादावप्लव्यः कर्कटीम-
 द्वाणोत्तरं जलेति कोपलब्धेऽश्वकं मधुर एवेति चेन्न तस्याऽप्युपलब्धिः कथं मधुर एवेति चेन्न तस्याऽप्युपलब्धिः कथं मधुर एवेति चेन्न तस्याऽप्युपलब्धिः
 मलोपलब्धिः कर्कटीमद्वाराणामूर्ध्वं जलेति जलानुपलब्धिः ननु जले माधुर्यसत्वे कुतो नोपलब्धय-
 इति चेन्न हरीतकीमद्वारादीनां तद्वत्त्वोक्तत्वात् इति रस निरूपणं गंधं निरूपयति प्राणति पृथिवी-
 मात्र इति रिति गंधप्रतीतिसत्वे पृथिवीसंबन्धसत्वे पृथिवीसंबन्धाभावे गंधप्रतीतभाव इत्यन्वयः य-
 त्तिरेकाभ्यां पृथिवीगंधस्यैव जले प्रतीतिर्बोद्धव्या एवैवार्थवच्च ननु देशांतरस्य कलुरिकुसुमसंबन्धप-
 वनस्यैतदेव

नूनतापतेः कुशमस्य च छिद्रापत्तेरिति चेन्न भोक्तृदृष्टविशेषणं अणुकोतराद्यसंघते कर्षणोत्तुतद
 भावान्नतथा इति गंधनिरूपणम् स्पर्शनिर्णयति त्वगिति संख्यादावतिव्याप्तिवारणायमात्रपदं त
 वेति पृथिव्यादिचतुष्टयस्यार्थः शीतइति शीतस्पर्शस्यार्थः एवमुष्णइत्यत्रापि प्रसंगादुपादिचतुष्टय
 स्याकजत्वापाकजत्वेप्रतिशदयन्नित्यत्वानित्यत्वेप्रतिपादयति रूपादीतिपाकजमिति पाकजमपीत्यर्थः
 पाकलेजः संयोगस्तस्माज्जायतइतिपाकजं पाकात्मवाधिकारणमिति यावत् ननु कथं पाकान्त
 जनेति चेत् अत्रपीतुपाकवादिनो वैशेषिकाः आमनिर्दिष्टे घटे हुताशनसंयोगात्परमाण्वादि
 कपालपर्यन्तावयवेषु क्रिया ततः परस्परविभागः ततः परस्परसंयोगनाशः ततोऽसमवायिका
 रणनाशात्तूद्व्यनाशइतिनियमेन प्रथमघटस्यनाशोऽवशिष्टः परमाणवः पञ्च्यते तत्रैवपाके
 न रूपादिचतुष्टयोत्पत्तिस्ततपरमेष्ठरेणसर्गादाविवद्यणुकादिक्रमेणपूर्ववद्वत्तुघटो
 निर्मायते मरमाणुरूपेणैवद्यणुकद्रूपं जन्यते एवंक्रमः अन्यथाघटस्यदृढतत्वेहुताशनप्रवे
 शासंभवाद्दूपाद्युपगतनिस्सादितारुः पिठरपाकवादिनो नैयायकास्तुघटादिकंसर्चिदमेव अन्य
 थातदंतर्गततदुत्पादेः पाकोनस्यात् अतएकत्वेदेवपरमान्वादिघटवर्धतेमुघटोऽनाशविना
 पाकेनैवरूपाद्युत्पत्तिरिति वदन्ति ननुस्पर्शः कथं पाकजइति चेन्न रसात्तफलादावतयादिजावो

मलकटिनस्पर्शसादनस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् केचित्तत्त्ववसंयोगविशेषएव काठिन्यादिरित्याहुस्तदस-
त् तद्व्यासतितस्यचाक्षुषत्वापत्तेः स्पर्शानसंयोगस्यचाक्षुषत्वनियमात् पाकजलादेवानित्यत-
मित्याह अनित्यं चेति अन्यत्रजलादौ अपाकजमिति अपाकजमेवेत्यर्थः रूपादिचतुष्टयमित्य-
नुयज्यते संख्यानिरूपयति एकत्वादिति एकत्वादिर्यो व्यवहार एकत्वं द्वित्वमित्याद्याकलस्यहे-
तुः संख्येवेत्यर्थः ननु संख्यायाश्चाधीरस्ति न वेत्याह एकत्वादीति तथाच एकं दशशतं चै-
व सहस्रं स्रमयुतं तथा लक्षं च नियुतं चैव कोटि र्बुदमेव च ब्रह्मं खर्वो निखर्वश्च संख्यपद-
श्चासागरः स्रत्ये मध्यं परा द्वे च दशष्ट द्वापयाक्रमम् इति महदुक्तेः परा द्वे पर्यंतैव संख्येति भावः
नित्यानित्यभेदेनैकत्वं द्विविधमित्याह नित्यगतमिति गगनपरमाण्वादित्येत्यर्थः अनित्यग-
तमिति परमाणुमिन्नपृथिव्यादिचतुष्टयगतमित्यर्थः अत्र चकारण गतमेकत्वमसमवायिका-
रणमिति बोध्यं द्वित्वादिकमनित्यमेवेत्यर्थः अत्र चकारण गतमेकत्वमसमवायिका-
नित्यमेवेत्याह द्वित्वादिकं त्विति आदिना त्रित्वादिकं परिग्रहः सर्वत्रेति नित्यानित्यद्वययोरित्य-
र्थः तथाचापेक्षा बुद्धिजन्मत्वादिकं मनित्यमेवेति भावः अनुकथं मपेक्षा बुद्धिजन्मत्वमिति

चेदुच्यते घटद्वयसन्निकर्षानंतरमयमेकोऽयमेक इति ज्ञानेन जन्यते इतीदमेव वेदावुद्धिरित्युच्यते तेषां घटद्वय-
 वेदित्वमुच्यते अत्र घटद्वयगतमेकत्वं समवायिकारणम् घटद्वयसमवायिकारणं अवेदावुद्धिर्नि-
 मितकारणम् ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पकम् ततश्चोद्भाविते द्वित्वविषये प्रत्यक्षं तन्निर्वाहार्थं
 मेवावेदावुद्धेः सिद्धाणावस्थापित्वं कल्पते तस्मिन्नेव क्षणे वेदावुद्धिनाशः तदुत्तरक्षणे च द्वित्वस्य
 नाशस्तत्रापि दावुद्धेर्नाशः कारणम् अन्यथा वेदावुद्धेर्नाशानंतरम् यदि द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिः ए-
 वं प्रित्वादावपि बोध्यम् अतो द्वियेद्वित्वादिकं तु योगीश्वरो वेदावुद्ध्या जन्यते तन्नाशश्च योगीनापमे-
 दि वेदावुद्धिनाशो न तिष्ठेयम् ननु शब्दबुद्धिकर्मणां द्विद्वाराणावस्थापित्वात्कथमवेदावुद्धिर्द्विद्वाराणाव-
 स्थापिना किंच योग्यविभुविशेषगुणनाशप्रतिस्त्रोतरवृत्तिगुणानां कारणत्वाद्वित्वनिर्विकल्पकत्वे-
 न वेदावुद्धिमाशाद्येति चेन्नैवं अवेदावुद्धिर्निन्ना नामेव विवक्षितत्वात् इति संख्या निरूपणम् परमा-
 णं निरूपयति मानेति मानं परिमितिस्तस्यो व्यवहारः इदं महदिदमणिवत्याद्यात्मकस्तस्य कारणं परि-
 माणमेवेत्यर्थः परिमाणस्याश्रयमाह नवद्वयेति तच्च नित्यगतं नित्यमनिगतमनित्यम् परिमाणं
 विभजते तदिति परिमाणमित्यर्थः चातुर्विध्यं दर्शयति अणिवति अणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वं ॥ २८ ॥

नस्तानमित्यनुभं दरीदृश्यते तथा च न्यायसूत्रं युगपद्भानुनृत्यति मनसो लिंगमिति मनसो लाघवात्
रमाणसूत्रत्वाद्धानित्यत्वमित्याह नित्यं चेति इति मनो निरूपणम् अत्र अद्रव्याणां साधर्म्यवेधर्म
प्रतिपाद्यमिव्यादि नवानां समवायिकारणत्वं साधर्म्यं नित्यद्रव्याणामवृत्तित्वं पृथिव्यप्रेजोवा
युमनसामूर्तत्वं क्रियावत्त्वं परत्वापरत्वे वेगवत्त्वं च किन्नामविभुत्वमिति चेत् सर्वमूर्तद्रव्य
एवत्वमिति संप्रदायविदः क्रियासमवायिकारणत्वावच्छेदकतया सिद्धे जातिविशेष इति नव्याः
आकाशादिवेतुष्टयस्य विभुत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं च किन्नामविभुत्वमिति चेत् सर्वमूर्तद्रव्य
संयोगित्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं वादिकालमनोमिन्नद्रव्याणां विशेषगुणवत्त्वं आकाशजीव
योरव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं दार्णिकविशेषगुणवत्त्वं च अत्र व्याप्यवृत्तिनाम स्वातंत्र्यताभावसमा
नाधिकरणत्वं दार्णिकत्वं च तृतीयद्वारा वृत्तिधंसप्रतियोगिष्ठ्यादिपंचानां भूतत्वं तच्चात्मा च
तिविशेषगुणवत्त्वं वा पृथिव्यादिचतुर्णां द्रव्यसमवायिकारणत्वं स्पर्शवत्त्वं च पृथिव्यादित्र
याणां रूपवत्त्वं द्रव्यवत्त्वं च पृथिवीजलयोरसवत्त्वं गुरुवत्त्वं च वेधर्म्यं शर्ववहोध्यम् इत्यादी पृथि
व्यादीनां गुणाः प्रदर्शयते चतुर्दशगुणाः पृथिव्यातिविरूपादि त्रयोदशसंस्कारश्च चतुर्दशगुणाः
जलस्य तेजस्य गंधवर्जो रूपादिस्ते सताः संस्कारश्च एकादशगुणास्ते जलस्ते च रसगंधगुरुत्ववर्जो रूपा
दिद्रव्यानां सताः संस्कारश्च

यथा कः सि
निवात्मनि श
रीरावच्छेदे न ज
नं घटावच्छेदे
मत इत्यत्राभा
वश्च पृथिव्या
तत्संनितादि
रुणत्वे ज्ञाने
क्षेपे म ७

च संख्यादिविभागाः शब्दश्च पंचगुणाः कालदिशो ते च संख्यादि पंच श्रुत्योगुणाः परमात्मिनः ते च संख्यादि
 निपंचवु दीक्षाप्रयत्नाश्च चतुर्दशगुणाः जीवस्य ते च संख्यादिपंचवु द्यादि नव श्रुत्योगुणाः मनसः ते च सं
 ख्यादिसप्तसंस्कारश्च तदुक्तं वायोर्नवैकादशतेजसोगुणा जलनितिति प्राणभूतो चतुर्दशदिक्कालयोः
 पंचवडेव नवैरे महेष्टरेष्टो मनसस्तथैव च १ इति श्रीतर्कद्वयविशेषानिरूपणान्धितोयपरिच्छे संग्रहे
 दः २ अथ गुणानिरूपयति चक्षुरिति रूपत्वादिवारणाय गुणशत रसादिवारय च क्षुद्रास्त्विति सं
 ख्यादिवारणाय मात्रपदं यद्यपि त्रभामिति संयोगवारणाय गुणपदेन विशेषगुणस्य विवक्षणीयत
 या तत एव संख्यादिवारणं संभवति तथापि सांक्षिप्तिकं देवत्ववारणाय तदावश्यकं वस्तुतस्तु य
 रमाणस्येष्ट्यादिवारणाय चक्षुर्मात्रमाह जातिमत्त्वसति गुणत्वस्य विवक्षणीयतया विशेष
 पदं न देयमेव अणुकेति व्याप्तिवारणाय गुणपदं तु देयमेव रूपत्वादीनि सर्वाण्येव जातय
 इति बोध्यं रूपं विभजते तच्चेति रूपं चेत्यर्थः इदं च सप्तविधमित्यनेनान्येति ननु कथं सप्तवि
 धमंतस्तत्र हेतुमाह श्रुतेति ननु वित्ररूपं किं मानं वित्रपट इति प्रतीतित्तु तंतुगतनीलपीतादी
 नानि वैति चेन्न तथा सति पस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षसमवायेन रूपस्य कारणत्वात् न
 नुरूपवत्समवेतत्वमेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षकारणमस्तु प्रकृतेरूपवान् तंतुस्तस्यैव तत्त्वं पटोऽव्याहते
 मेवैति चेन्न लाघावेन रूपस्यैव कारणत्वात् अत्र व्याप्यवृत्तिनीलपीतादीनां निरुक्तमेव तच्च रूपम

संयोगः
२८

जसंयोगजमेदात् तत्राद्यः शकुंतलसंयोगः द्वितीयस्तु मेययोः संयोगः तृतीयस्तु दर्शितं गवसंयोगजः
कायपुस्तकसंयोग कर्मजापि द्विविधः अभिघातिनादनं चति तत्रादिमस्तु शब्दकारणीभूतः द्वितीयस्तु
क्रियादिकारणीभूतः विभागानिरूपयति संयोगनाशक इति संयोगनाशजनक इत्यर्थः कलतिव्या
प्रिवारणां यगुं पदम् नन्वीश्वरेच्छायामतिव्याप्रियद्यसाधारण जनको विवदितः सदावयव्यम्या
दिति चेन्नैवम् क्रियायामतिव्याप्रिवारणां तस्यावश्यकत्वात् क्रियाक्रियातो विभागः विभागात् पूर्वद
शसंयोगस्तथाः उत्तरदेशसंयोगोत्यतिरिति नियमेन क्रियाया अपि तज्ज नकत्वात् ननु यथा संया
गस्तयोरेव विभाग इति नियमान्मे रुकेलाशो विभक्तौ इति व्यवहारः कथमिति चेन्न तस्य गोरत्वा
त् विभागोऽपि विविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मजा विभागजश्चेति उदाहारणं पूर्वबद्धोध्यम् विभा
गजविभागोऽपि द्विविधः कारणमात्रविभागजः का
रणाकारणविभागजश्चेति तत्रादिमस्तु कपालद्वयविभागात् कपालपूर्वदशविभागः द्वितीयस्तु
लपुस्तकविभागः ततोऽप्युक्तकविभागः तस्याश्रयमाह नवेति परत्वापरत्वेनि
रूपयति परत्वापरत्वेति परव्यवहारासाधारणकारणपरत्वं अपरव्यवहारासाधारणकारण
मपरत्वमित्यर्थः परत्वापरत्वे विभजते तर्हि देविध्यव्युत्पादयति दिक्कृत इति देशिकपरत्वापर

त्वे कालिका परत्वा परत्वे चेत्यर्थः तत्र देशक परत्वमुदाहरति दूरस्य इति तदुत्पत्तिक
 मत्त्वमिहित एव स्रवदि किं एड संयोगा समवायिकारणं शेषं सुगमं देशिक मपरत्वमुदाहरति स
 मीपे स्य इति तदुत्पत्तिश्चात्यतरमूर्तसंयोगवशिष्टशरीरं ज्ञानात् देशिकं परत्वा परत्वे मूर्तमात्रव
 तिनीभवतः कालिक परत्वमुदाहरति ज्येष्ठेति ज्येष्ठे कालकृत परत्वमिति कालिक परत्वमित्यर्थः
 तच्च ज्येष्ठत्वेमेव तदुत्पत्तौ च कालापि एड संयोगाः समवायिकारणं कालिक मपरत्वमुदाहरति कमे
 ष्टेति कनिष्ठत्वेमेव कालिक मपरत्वम् तदुत्पत्तिश्चात्यतरदिवाकरक्रिया विशिष्टशरीरज्ञानात्
 कालिक परत्वा परत्वे जन्यद्रव्यमात्रवृत्तिनीभवतः गुरुत्वं निरूपयति आद्येति आद्यं यत् सतनं
 कर्मविशेषं सस्या समवायिकारणं गुरुत्वेमेवेत्यर्थः द्वितीयादिपतना समवायिकारणवेगेऽतिव्याप्ति
 या वारणाद्येति तच्च रतिकमायतो लकादिभेदेनानेकधा नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यमूद्रवत्वं
 निरूपयति स्पंदनेति स्पंदनं प्रवणं तस्या समवायिकारणमूद्रवत्वमित्यर्थः तस्याश्रयमाह पृथि
 वीति तच्च जलं परमाणामिनां नित्यमिति बोध्यं द्विविधमिति द्वैविध्यं दर्शयति सांसिद्धिकमिति
 विस्वाभावं सांसिद्धिकं तेन संयोगजन्यनेमिति कमित्यर्थः तत्र सांसिद्धिकमुदाहरति सांसि

द्विकमिति नेमितिकमर्थेऽधीवोति ननुनेमितिकद्रवत्वस्यऽधीवोति तजसिब्रह्मादौवाभावात्कथं
 स्थिवी तेजसोरतस्माह पृथिव्यामिति स्तरेनिरूपयति चूर्णति चूर्णपिष्टतदेवादिदस्यमतिक्रान्तिः सव
 र्णादिसस्यपिंडीभावः संयोगविशेषः तस्यहेतुनिमित्तकारणंस्तेहएवेत्यर्थः कालादावतिव्याप्तिवारणा
 यगुणपदं रूपादावतिव्याप्तिवारणायपिंडीभावेतिचूर्णपदंस्पष्टार्थः सचनित्यगतोनित्योऽनित्यग
 तोऽनित्यएवेतिवाध्यमतेलादावपितदंतर्गतजलभागस्येवस्तेहः स्तरूपकर्त्तव्येणजलमपिदहनानु
 ब्रूलमेव शब्दंनिरूपयति श्रोत्रेति शब्दत्वेतिव्याप्तिवारणायगुणपदं वस्तुतस्तुश्रोत्रोत्पन्नश
 ब्दस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेनतद्भिन्नेऽव्याप्तिवारणाय श्रोत्रमाह्यजातिमत्वेतात्पर्याङ्गुणपदन
 नुपादेयमेव अथमेर्याद्यवच्छेदेनोत्पन्नशब्दस्यकथंश्रोत्रदेशउत्पत्तिरितिचेत् नवीचीतरङ्गन्या
 यनकदस्वमुक्तन्यायेनवातउत्पत्तेः मेरीशब्दोमयाश्रुतइतिधीलुभोतेव अतएवमेरीजन्यतार
 शब्दान्मयामंदशब्दः श्रुतइत्यनुभवः सांख्यविदेदंतिनोतुपृथिव्यादिपंचसुशब्दमिच्छतः स्वत
 त्तलुमेर्याशब्दोमृदङ्गः शब्दइतिव्यवहारात्पृथिव्यामेवशब्दमिच्छंतितन्मतनिरासार्थमाह आ
 काशमात्रवत्तिः तत्रयुक्तिस्तुप्रदर्शिनैव शब्दविभजते सचइति मेर्यादाविति मेर्याद्यवच्छे
 देनेत्यर्थः आकाशेजायमानइतिशेषः आदिनावैरुवीणादेःपरिग्रहः एववर्णात्मिकमु

दारहरति वर्णमिकं इति संस्कृतभाषादिरूप इत्येदं तत्र सचेति पूरणीयं अत्रादिपदेन लौकिक
 भाषादेः परिग्रहः द्विविधोऽपि शब्दस्त्रिविधः संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति अत्राद्यः भेदः शी
 धं संयोगादन्यात्मकः कंठसंयोगाद्वर्णमिकः द्वितीयश्च वंशेषाद्यमानेदलद्वयविभागाच्च
 न्यात्मकः सच वटचटशब्दः आष्टद्वयविभागाद्वर्णमिकः सच ककारादिः तृतीयश्च द्विती
 यं शब्दादिचरमशब्दांतः अत्र सर्वत्राकाशः समवायिकारणं भेदिकाकाशसंयोगः कं काश ठा
 संयोगः वंशदलाकाशविभागः उंष्टाकाशविभागः शब्दश्च तत्र तत्रा समवायिकारणं अन्यत्स
 र्वनिमित्तकारणं तदुक्तम् संयोगाद्विभागः च्छब्दाच्च शब्दनिव्यतिरिति तन्नाशश्चोत्तरोत्त
 रशब्देन अत्यशब्दनाशश्चाप्यंत्यशब्दनाशेनेति बोध्यम् केचित्तु संदोषसुदन्त्यायेनोपंत्यश
 ब्देनान्तशब्दस्यान्त्यशब्देनोपंत्यशब्दस्य नाश इत्युच्यते तन्न अत्यशब्दनाशश्च सर्वज्ञोऽप्यंत्यश
 ब्दस्येव नष्टत्वेन तत्प्रकारणत्वात् संभवात् ननु जैमिनीयाः सोऽयं ककारेति प्रत्यभिज्ञां क्त्वा च्छब्दस्य
 नित्यत्वमंगीचक्रुस्तत्कथमनित्यत्वमुपादितमिति चेन्न तदेवेदमोषधमिति प्रतीतिवत् स्यादि
 श्रमिसंज्ञात्वालं वनतीति अत्रैवोक्तम् ककारो विनष्टककार इति प्रतीतेः बुद्धिं निरूपयति सर्व
 ति सर्वेयव्यवहारः

जन्मान्त्वं बुद्धेर्लक्षणं संख्यमते बुद्धिशब्दस्य महत्त्ववाचकत्वादाह ज्ञानमिति बुद्धिर्निमज्जते सेति
 बुद्धिरित्यर्थः द्वे विध्यव्युत्पादयति स्मृतिरिति स्मृतेर्लक्षणमाह संस्कारेति संस्कारधर्मव्याप्तिवा
 रणायज्ञानपदं अनुभवेति व्याप्तिवारणाय संस्कारमात्रजन्यत्वं विवक्षाणीयम् अजितं धेवपाठः
 न च वं सत्यसंभवः तस्य संस्कारजन्यत्वे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यत्वात् स्मृतित्वेन स्मरामि इत्य
 नुभवोद्देजातिविशेषः इति स्मृतिः अनुभवामीत्यनुभव सिद्धमनुभवत्वं प्रत्यक्षजातिः न त्व
 नुमित्यादि साधारणं तत् तत्र तादृशप्रत्ययाभावादतो नुभवत्वेन निर्वर्त्ते तद्विन्नमिति स्मृतित्वा
 वक्तव्यमिति तस्यार्थः तेन यत्किंचिच्छ्रुतिमिन्नत्वस्य स्मृतौ सत्त्वापिन दत्तं घटादिवारणाय ज्ञानमिति स्म
 र्तिवारणाय तद्विन्नमिति अनुभवं विमज्जते इति यथा ध्यानुभवत्वं लक्षयति तद्वतीति तद्वत् तस्य
 रोयस्य सतप्रत्ययः तद्वद्विशेष्यकस्य प्रकारक इति यावत् भवति चायं घट इति ज्ञानं घटस्य तस्य
 विशेष्यकं घटस्य प्रकारकं च स्मृतिवारणायानुभव इति अयथा ध्यानुभववारणाय तद्वतीति य
 ध्यानुभवेति अनुभव इत्यनुव्यज्यते घटे घटं न वेत्येव शीक संशये पि घटत्वं शेषमेव न नुरजते रजतत्वं
 मिति प्रमाया मयापि तस्य रजतत्वप्रकारकत्वे पि विशेष्यभूतरजतत्वे रजतस्यासत्त्वेन रजतवत्त्वं विशे
 ष्यकत्वभावादिति चेत् तद्वद्विन्नप्रकारकत्वमित्यस्य तत्संबन्धवन्ति रजतत्वे रजतप्रकारत्वं तस्य

कारत्वमित्यर्थमनुसरामः तजतत्वे रजतस्यासत्वेपिरजतस्यात्वे यतात्मकस्य सत्वेन रजतसंवेध
वतिरजतत्वे रजतप्रकारत्वं तादृशतादृशप्रमाया मव्याप्तिरुतमेव ननु शास्त्रे प्रमाविश्रुयते
सांकेयध्यायानुभावा बुद्धिः सेव प्रमेत्युच्यते इत्यर्थः इति यथार्थानुभवः अथ यथार्थानुभवं लक्षयति तद
भावतीति तदभाववद्विशेष्यकस्तत्प्रकारकानुभवो यथार्थानुभव इत्यर्थः यथाश्रुक्ताविदं रजत
मिति ज्ञानं भवति हि रजतत्वाभाववच्छ्रुतिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारत्वं ननु वदः कपिसंयोगी
ति प्रमाया सति व्याप्तिः तस्या मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति वृद्धौ कपिसंयोगप्रकारत्वादि
ति चेन्न तदभाववच्छेदकावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमिति दर्शयत्वात् तादृशप्रमायां कपिसंयोगा
भावावच्छेदकीभूतमूलावच्छेदेन कपिसंयोगप्रकारकत्वाभावेनातिव्याप्तिविरहात् अत्रमीमांसकाः अथ यार्थ
ज्ञानमेवाप्रसिद्धं न च तस्याप्रसिद्धत्वे कथं सुक्ते रजतत्वप्रकारकत्वसंवादी चकार रजतार्थिनो विसंवादिप्रवृत्त
तिरिति वाच्यम् पुरोवर्तिज्ञानस्मरणभ्यामेव तत्संभवादिरुः इदमार्क्यित्वं तथा सति नंदं रजतमेति सा प्रवृत्तिः
एव ताभावाकज्ञानादाप्येतादपते उपैष्यते एवमज्ञानाभावे वा विसंवादिप्रवृत्तौ च वीजमिति चेन्न सत्यं रजतं संसृजत
प्रवृत्तिरिति विशेषज्ञानस्य प्रवर्तकत्वस्य प्रमाणीकत्वेन लाघवात् सत्सर्वत्र प्रवर्तकत्वोचित्यादित्यन्यथाख्याति
स्मरणं सिद्धिः वाक्यमिति मिश्रासुश्रुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानेन प्रसिद्धं सुक्तिरजतत्वप्रकारलीकत्वं समवायाभावात् सोऽ
इत्यसत्त्वातिमंगी चक्रुः नेतद्युक्तं असतोभावात् संभवात् इति अथ यार्थानुभवः यथार्थानुभवं विमजते
विशेष्यतादि विरुद्धः

संज्ञक्या
सत्यप्रवृत्तिः
सा प्रवृत्तिः
संसृजत
सोऽ

विशेष्यतादि विरुद्धः

यथा धनुर्भवेति यथानुभवं प्रत्यक्षमेवेति चर्चाकाः अनुमिति रीति कणादौ हेतुः अप्रमिति रीति निपा-
यिके कदेशिनः अद्यापति रीति प्रभाकराः अनुमाध्यापिभट्ट वेदान्तनो संभवति चकावपी शतेन वारं
ति पौरुषाणकोः चेष्टापीति ताविकाः एतेषां मतेऽस्वरस्य सप्त चातुर्विध्यं सप्तदशान्तं स्रस्वरस्य जीजंतुस्फु-
टीभविष्यति चतुर्विध्ये हेतुमाह प्रत्यक्षेति इति प्रमा प्रसंगात्प्रमाणविभजते तत्तत्प्रमाणमिति यथा धनुर्भ-
वात्मकप्रमायाः करणमित्यर्थः प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यत्वेन स्रनाधिभाताथ गतप्रमा-
णमिति सीमां सकाः तदसत् एकस्मिन्नेव घटे घटोऽप्यघटोऽप्यमिति धारवाहकप्रत्ययस्थलोधिगता य-
थगंतृणां प्रमाणार्थपत्तेः चातुर्विध्ये हेतुमाह प्रत्यक्षेति तथा च स्रव प्रत्याक्षानुमानोपमा-
नशब्दाः प्रमाणानीति प्रमाणज्ञानस्य करणज्ञानादधीनत्वादादौ कारणनिर्वक्ति स्रसाधारणमिति स्र-
साधारणत्वेन फलायोगव्यवच्छिन्नकारणमिति मंत फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं व्यापारवत्कारणं कर फलप्राप्ता-
मते चणसिद्धि फलायोगव्यवच्छिन्नतद्वारा व्यापारवत् व्यापारश्च द्वयान्यत्वे सति तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनकः करणत्वस्य कारणत्वघटितत्वात्तज्जिज्ञासां सनिवारयेतुं कारणत्वं विवेचयति कार्यमिति
कार्यमानियतावश्यमाधिनी पूर्ववृत्तिः पूर्ववृत्त्या वृत्तिर्यस्य तत्तथेत्यर्थः अनिपूरणसमादिवारणाय
नियतेति कार्यवारणाय पूर्वमिति अरण्यस्य दंडे पिम्बरूपयोग्यत्वसत्त्वाद्यटकारणताविवर्तः स्व-
रूपयोग्यत्वेन कारणतावच्छेदकधर्मवत्वं प्रकृते दंडत्वमेव तथा इति बोध्यं दंडत्वादिवारणान्यथा

सिद्धत्वे शेषाभावात् प्रत्यक्त्वेन तत् एव रासमादि वारणात् न संभवे नियतं पदमनर्थकं रा
 वंचानन्यथा सिद्धत्वं पूर्ववर्तिकारणा रिति कलिते ननु कार्यमेव विमित्याकांक्षायां मास कार्येति
 अनन्यथा सिद्धत्वं चान्यथा सिद्धिस्तत्त्वे अन्यथा सिद्धिश्चावश्यं कृतं नियतपूर्ववर्तिन एव कार्यं संभवेत तत्
 ह भूते त्वंदंत्वादी अतस्तदन्यथा सिद्धे वैल्लिख्ये अन्यत्र कृतं नियतपूर्ववर्तिन एव कार्यं संभवेत तदिन्नम
 न्यथा सिद्धे यथा रूपप्रागभावः प्रून्यस्यले कृतं नियतपूर्ववर्तिनो गंधप्रागभावादेव साकस्यले गंध
 धरूपकार्यं संभवेतादित्यनोरूपप्रागभावो गंधप्रागभावेनान्यथा सिद्ध इति वदन्ति तदसंत दंडत्वादे
 रन्यथा सिद्धे त्वानापत्तेः अथ दंड एवान्यथा सिद्ध किं न स्यादिति चेन्न तस्य लाघवेन कारत्वात् त
 शब्दशरीरे लाघवे विविधं शरीरकृतं उपस्थितिकृतं संवेद्यकृतं च तत्राद्यप्रत्यक्षमहत्त्वमनेव द्रव्यत्वाये
 रकृतं दोषा अनेकद्रव्यत्वं च परमाणुताभावविशिष्टद्रव्यत्वं द्वितीयं गंधप्रागभावे तृतीयं दंडत्वाये
 स्वरणं दोषा साक्षात्संवेद्यकृतं दंडे इत्येतत्प्रस्तुतविचारणं ननु पंचम्यन्यथा सिद्धिरेव कृतः प्रदर्शिता अन्यथा
 पदप्रतिदं यिचतः सति तत्राद्या तु येन रूपण पूर्ववर्तित्वं कारणस्य तत्त्वपथा घटं प्रतिदंडत्वस्य द्वितीयाद्य यस्याका
 उः संयोगे रासादायवान् व्यतिरेको गततेन तु स्वातंत्र्येण तत्त्वं यथा घटं प्रतिदंडरूपस्य तृतीयाद्य यस्यान्यप्रति
 यधनकारणं पूर्ववर्तित्वं गहीत्वेव कचित् पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तत्त्वं यथा घटं प्रतिदंडत्वाकांक्षास्य शब्दसमवायिकारणत्वे
 दः त्वत्पुनः न रूपेण चतुर्थी च यस्याकारणं प्रति पूर्ववर्तित्वं गहीत्वेव कार्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तत्त्वं यथा घटं
 धन

दंडत्वादेः
 कुत्रापि
 कारणभा
 वात्
 गंधप्रतिगंध
 प्रागभावस्यैव क
 उपास्यति यद्वा
 ज्ञापनं न लक्ष्यं
 प्रागभावेऽप्य

सिं दीतः

ति

३३

तिकुलालपितृत्वेन रूपेण कुलालपितुः कुलालत्वेन रूपेण तु कारणत्वमेव तस्यैवेन्न पंचम्यन्ध्यासिद्धि
 रेव सर्वत्र संभवेन तां समिक्किं वित्करत्वात् बालाधिपशार्थमेव स्फुरति चेत् स्यादततः कारणाधिपार्थ
 समवाय्यसमवायिनिमित्तमेदात् यत्समवेतं कार्यं मुत्पद्यते तत्समवाय्यकारणं यत्समवेतं यस्मि
 न समवाय्यमवर्तमानं सदित्यर्थः उदाहरति यथा तंतवः पटस्य पटश्च गतदूतादेः स्वगतदूतादेरित्वा
 दिनां गंधादेः परिग्रहः कार्येण कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवाय्यकार
 णं यथा तंतुसंयोगः पटस्य तंतुं पट रूपस्य ननु पट रूपं प्रति तंतु रूपमसमवायिकारणं न स्यात्
 तयोः समानाधि करण्यभावात् समानाधिकरणयोरेव कार्यकारणभावनिश्चयमात्रं अतः अह
 न कारणेन वेति कार्यसमवायिकारणेति त्वर्थः तथा च पट रूपसमवायिकारणीभूते पट समानाधिक
 रण्यस्य तंतु रूपे सत्वात् परं परासंबन्धेन पट रूपसमानाधिकरण्यमपि भूते न समवेति भावः परंप
 रासंबन्धश्च स्विसमवायि समवायसंबन्धेन कार्यसमानाधिकरण्यमेव कारणो कार्यप्रत्यासत्ति
 रित्युच्यते तथा च समवाय्यसमवाय्यसमवायान्यतरसंबन्धेन कार्येण सह एकस्मिन्नर्थे समवाय्यकारणेन
 न प्रत्यासन्नत्वे सति आत्मविशेषगुणान्यत्वे सति कारणसमवायिकारणमिति फलितोर्थः नवतुरीतंतुसंयोग
 रावति मारिति वाच्यं तंतुमात्रसमवेतत्वे सति पटकारणपटासमवायिकारणमिति विशेषलक्षणस्य विव

३३

मं दी तं
३४

इति

अकचदनवनितादिकं मंतस्तुतसाधनमिति उपद्राचोभयसाधनत्वमावतने यथातरणादी तित्वारवतः
 कं करणत्ववादिनः इति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणम् प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानेन
 त्वत् इन्द्रियवद्वरादिवामर्थाद्यटादिरूपोः सन्निकर्षः संयोजादिसज्जत्यज्ञानमित्यर्थः सन्निकर्षध
 सवारणायज्ञानमिति अनुमित्यादिवारणायेंद्रियार्थसन्निकर्षमिति अथकांवादिव्यवहितपदार्थ उपनयन
 प्रत्यक्षोऽव्याप्तिरितिवेन्न स्वच्छद्रव्यस्य तज्जातिरोधकत्वेन तदंतश्चक्षुः प्रवेशसमवायः अथाद
 दीर्घकथंमुखप्रत्यक्षनितिवेन्न दर्पणप्राप्तवक्षुषेवपरावत्यामुखप्राप्यप्रत्यक्षजननात् क्वचित्स
 च्छद्रव्यस्येव दोषवशादन्यथाभानं दर्पणमुखेयमिति धीः सुभ्रमरावत एतनप्रतिबिम्बपरां ३
 नवेऽस्मरप्रत्यक्षोऽव्याप्तिरितिकाव्यम् अत्रजन्यप्रत्यक्षोवलक्षितत्वात् यदाह भगवान् नृवेका ज्ञानेऽक
 रः इन्द्रियार्थसन्नि कर्षोत्यज्ञानेनमन्याभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति अन्येतुज्ञानाकर रणं प्रत्य
 णकं ज्ञानेप्रत्यक्षे इदं चेऽस्मरप्रत्यक्षसाधारणमिति इति प्रत्यक्षप्रमासामान्यनिरूपणं प्रत्यक्ष तज्ज्ञानक
 ६ प्रमाणनिरूपयति तद्विविध निर्धिकल्पकम् सविकल्पकं च निष्प्रकारं कं ज्ञाननिर्धिकल्पकं नि रणकं
 प्रकारकं नाम जात्यादियोजनाहीनवस्तुमात्रजगहिः ज्ञानमित्यर्थः ननु निर्धिकल्पकं किं मा
 नमिति वेन्न अयं घट इति विशिष्टबुद्धिः विशेषज्ञानजन्या विशिष्टबुद्धित्वा द् इति विशिष्ट ३५

मिथ्यावत्
परकत्वात्
यात. ५ का
सर्वगुणत
गमस्य का

वदिवदिसनुमानस्येवहेतुत्वात् अत्र घटत्वरूपेयद्विशेषणं तत्रैतत्ज्ञानमेवनिर्विकल्पकमित्युच्यते
नचविशेषणत्वं नमपिसविकल्पकमेवैसां इतिवाच्यं अनवस्थाप्रसंगात् इतिनिर्विकल्पकम्
सप्रकारकंज्ञानं सविकल्पकम् विशिष्टज्ञानमित्यर्थः यथादित्यायं ब्राह्मणायं शमोयमिति सविकल्पस्य
अत्रेनास्तिकाः सविकल्पकं न प्रत्यक्षं तस्य घटत्वादि रूपातीकोपरक्तत्वात् वदं पृथक् स
नवत् निर्विकल्पकं स्वतन्त्रावेत्तूपरक्तत्वात्सादेवप्रत्यक्षं नचतर्हि किंमुञ्चनीयं घटोयं
घटोयंमित्येकं प्रतीतिर्भनेषु विलक्षणेषु घटेषु अतः सर्वाङ्गतद्धर्मस्यवश्यकं इति वा
च्यं तस्यातद्व्याख्यात्मकत्वात् अतद्यावन्निश्चितमेतद्विभेदः सचतुर्धरावेत्याहुः तदसत् विधि
मुख्येनैवरांकारप्रतीतः तस्य निषेधरूपत्वयोगात् इति सविकल्पकं तच्च प्रत्यक्षं यद्विधं घ्राणजरा
सनचाक्षुषश्रावस्पर्शनमानसमेदात् घ्राणजलादिकंतु जिघ्राम्मास्वादयमिषश्यामिश्रणो
मिष्यसांमि मनसासुखं साक्षात्करोमि इत्यनुभवः सादिको जातिविशेषः इति प्रत्यक्षप्र
माविभागः ननु प्रत्यक्षकारणीभूतं द्रियनिष्ठप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यकटक सन्निकर्षः कं इत्याकां
दायोतंदर्शयितं विभजत प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियायं सन्निकर्षः षड्विधः संगोः संयुक्तसमवा
यः सयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति प्रत्यक्षेति सू

सविकल्पस्य
मिथ्या
वक्तव्यं
हि

श्रोत्रशब्दयोः कथं समवाय इत्यपेक्षमाणं प्रत्युपादयति करणविवरवत्सा कांशस्य श्रोत्रत्वात् श
 ब्दसाकाशगुणत्वात् गुणगुणानोश्च समवायात् अथ समवायस्य नित्यत्वेन शब्दे प्रत्यक्षो को व्यापार
 इति चेत् शब्दः श्रोत्रमनः संयोगवेति गृह्यमाणं समवेत समवायमुदाहरति शब्दत्वसाक्षात्कारे
 समवेत समवायः सन्निकर्षः श्रोत्रसमवेत शब्दे शब्दत्वसमवायात् विशेषणविशेष्यभा
 वमुदाहरति अभावप्रत्यक्षो विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः विशेषणभावो विशेष्यभा
 व इत्यर्थः इन्द्रियसंबन्धविशेषणत्वमिन्द्रियसंबन्धविशेष्यत्वमितियावत् विशेषणता
 सन्निकर्षमुदाहरति घटाभाववद्भूतत्वमित्यत्र चन्द्रः संयुक्तभूतत्वे घटाभावस्य विशेषण
 त्वात् इह भूतत्वे घटो नास्तीत्यादौ विशेष्यता सन्निकर्षोऽवस्यः सप्रम्यन्तस्य विशेषण
 त्वनियमात् अत्रेदं बोध्यं इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता संयुक्तविशेष्यतादिभेदेन नानात्वे
 नापि विशेषणतात्वेन सैकैवं एवं विशेषणता विशेष्यत्वयोश्चान्यतरत्वेन ग्रहणमतौ न सन्न
 कर्षवद्विरोधः इति लौकिक सन्निकर्षः ननु विशेषणता सन्निकर्ष एव नास्ति अतएव
 भावप्रत्यक्षो योग्यानुपलब्धिः करणमिति चेन्न यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि भूतत्वमिव दृश्यतातो
 दर्शनाभावात् न नीतिरिति चेन्न नीतिरिति चेन्न नीतिरिति चेन्न नीतिरिति चेन्न नीतिरिति चेन्न

ताकाभावात्मकयोग्यानुपलब्धि सहकृतेन्द्रियेणैवाभावप्रत्ययसंभवेऽनुपलब्धेः करणत्वस्याप्यप्रत्ययस्य
 भावाधिकरणप्रत्ययद्वयप्रतिपि विशेषणतासन्निकर्षद्वारा तस्यैव करणत्वस्यावितत्वादित्यासादिसरः
 इत्युपलब्धेः इदानीमलौकिकसन्निकर्षे निरूप्यते सविधिः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायोगज
 धर्मलक्षणाश्चेति तत्राद्येन्द्रियसंबन्धविशेष्यकरानप्रकारी भूत घटत्वादिः भवतिव घटत्वादि
 रिन्द्रियसंबन्धविशेष्यकैयं घट इति लौकिकप्रत्ययद्वयप्रकारस्तदनन्तरं तेन सन्निकर्षेण सर्वघटाः
 इत्यलौकिकप्रत्ययद्वयैर्जयते न चेंद्रियसंबन्धे सामान्यमेव प्रत्यासृतिः मृगतस्मादेजलभ्रमानंतरं
 जलज्ञानेन न स्यात् तत्रेंद्रियजलत्वयोः संबन्धाभावात् मानसस्यैतेन तुज्ञानप्रकारी भूतं सामान्य
 मेव प्रत्यासृतिः अन्यथा परमाणुत्वेन यत्किंचित्परमाणुस्थितोपरमाणुत्वसामान्यलक्षणायास
 कलपरमाणुगोचरमानसप्रतीतिर्न स्यात् परमाणुमनसोः संबन्धाभावात् द्वितीयोपपत्त्यवसोर
 भज्ञानलक्षणायाद्याद्युपसमाग्राचसुरमिचन्यनखण्डमिति सौरभाशऽलौकिकं चंदनखंडं श
 लौकिकं चाद्युपजायते तत्र सौरभज्ञाने सौरभस्मरणमेव प्रत्यासृतिः सौरभाशे चंदनः सन्निक
 र्षसंभवादित्याद्यन्यत्र विस्तरः तृतीयम् अदृष्टविशेष्य एव सृष्टिविधिः पुंक्तपुंजानमेवाद्योगि
 नोद्वेविध्यात् तत्र पुंक्तस्य योगिनः प्रथमप्रत्ययस्य निरंतरमखिलपदार्थज्ञानं जायते तेषु जानस्य

इत्युपलब्धेः
 तिसृतीये
 ज्ञाने जल
 सन्निकर्ष
 वदत्वना
 प्रकारत्व
 लि

चिन्ताविशेषसनायद्वितीयप्रत्यासत्तासमयविशेषज्ञानं जायते इत्यलौकिकसन्निकर्षः ननु योगिसद्भावे किं
 मानमिति चेत् परमाणादिर्जन्यप्रत्यक्षविषयोऽभिधेयत्वात् घटवदित्यनुमानं गृह्यमाणं तत्प्रत्यक्षं तु ना
 स्माकं किंतु योगिनामेवेति ध्येयम् प्रत्यक्षप्रमाणमुपसंहरति एवं सन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं अपर
 शितक्रमेणेत्यर्थः ननु सिद्धांते प्रत्यक्षज्ञानकरणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः किं न स्यादत आह तत्कर
 णमिन्द्रियम् प्रत्यक्षप्रमाणं निगमयति तस्मात्प्रत्यक्षप्रमाणमिन्द्रियं सिद्धं सिद्धांते सिद्धमित्य
 ३११ र्थः प्रत्यक्षप्रमाणम् प्रत्यक्षानुमानयो रूपजीव्योपजीवकभावसंगतिश्चभिप्रत्यक्षप्रत्यक्षज्ञानं त
 रमनुमानं निरूपयति अनुमितिकरणमनुमानं अनुमितेः करणमनुमानमित्यर्थः तच्च लिंग
 परामर्श एवेति निवेदयिष्यति अथानुमितिः केसत आह परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः प्रत्य
 क्षादिवारणाय जन्यात् परामर्शश्च सवारणाय विशेष्यं तथापि परामर्शप्रत्यक्षेऽतिप्रसक्तिरि
 ति चेन्नैवं साधनान्नवगाहित्वे नापि विशेषणीयत्वात् न च तथापि धूमवान्यवतो वा नुमा
 नित्याकारं कलिंगोपहितलोडिकमानात्मकानुमितौ व्याप्तिरिति वाच्यं तादृशानुमिरस्वीकारो ते
 त ननु स्यात्तुर्वापुसद्योवेति संशयानंतरं पुरुषत्वव्यापकरादिमानप्रामिति विशेषदर्शने सत्य
 येऽपुस एवेति प्रत्यक्षोदयान्तर्जाते व्याप्तिरिति चेन्न समानविषयकप्रत्यक्षेऽपि सामान्यभावसह

अथर्ववेदविद्यायां अध्यायः

162

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

सु. शासिमन्त्रयः

अत्र घटो लिपरेतु पटलविशिष्टो घटो नास्ति प्राप्ते
वाधिकरणधर्मवर्द्धिताभावः

वाधिकर
णधर्मवर्द्धि
ताभावस्य

वाधिसा-
धर्मवर्द्धि-
भाववत्

हिंस्रोत्त

वाच्यं शेषत्वादित्यादौ साध्याभावः प्रसिद्धा व्याप्तिः न च सेंद डोपध्मायेर्वाधिकरणधर्मवर्द्धिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्योपगमेन तत्र वाच्यत्वेन वाच्यत्वाभावस्य समानाधिकरणधर्मवर्द्धिन्नप्रतियोगिताकासा-
प्रसिद्धत्वेऽपि घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य व्याधिकरणधर्मवर्द्धिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रसिद्धत्वेन कथमव्याप्ति-
रिति शङ्क्य चित्तमणिकारेण तैस्संवाडितत्वात् संगीकारपक्षेऽपि तद्वद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः प्रवृत्ते तस्यानु-
पयोगाच्चेति चेन्न केवलान्वयिन्यनुमितेरसिक्कारात् सीकारे तु भ्रमात्मिकैव हेति नव्याः संवाच्यते हेतु-
सामानाधिकरणत्वं ताभावाप्रतियोगितासाध्यसामानाधिकरणव्याप्तिः वह्निमान्धूमादित्यत्र हेर्धर्मतु-
ल्यसामानाधिकरणत्वं ताभावो घटोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगी घटोऽप्रतियोगिवह्निः रूपसाध्य-
तत्सामानाधिकरणधर्मे इतिलक्षणा समन्वयः धूमवान्वहेरिति अत्र न तिव्याप्तिः हेतुर्वह्निस्त-
त्सामानाधिकरणत्वं ताभावो योगाल्लके धूमसंयताभावस्तत्प्रतियोगिधूमरूपसाध्यमितिन-
तिव्याप्तिः इदं वाच्यं शेषत्वादित्यादौ हेतुं शेषत्वं तत्सामानाधिक-
रणत्वं ताभावो घटोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगी घटोऽप्रतियोगिवह्निः रूपसाध्य-
तत्सामानाधिकरणधर्मे शेषत्वे इति कृताना व्याप्तिः
अथ कं पिसंयोगी एतद्वत्त्वादित्यत्र हेतुरेतद्वत्त्वं तत्सामानाधिकरणत्वं ताभावो मूलावहे-
देन कं पिसंयोगी

सि० त०

सहचारज्ञानेपिवज्राद्योवामिवापलेमेनकथमिदमाहकामितवेन ४

समासः क
दलीयः

धिकरणहेतुसामानाधिकरण्याभावात्तत्त्वादि सल्लतर्ककृत्कृत्शक्तिवारेणवालीनोऽतिव्याप्तिः ननु सातेयं व्या-
 प्तिः परेतुपक्षधर्मतेत्यत्रानामपदाधर्मतेत्यपेक्षा माहोप्रतिपक्षधर्मतास्वरूपेति प्रति व्याव्यस्यपक्ष-
 दिवृत्तित्वेपक्षधर्मता व्याप्योनामव्याप्याश्रयः सवधुमादिरव्यतस्तत्र तदादिनिवृत्तिरिति पक्ष-
 धर्मतेत्यर्थः इतिपक्षधर्मता अथरुध्यमनुमानमनुमानिकारण कथंजातस्मादनुमितेर्जातिरिति
 निज्ञासायांलाघ्यादनुमानमुद्येनेववो धयितुमनुमानेविभजते अनुमानेद्विप्रधंस्वार्थेपर-
 चेतिस्वस्यार्थः प्रयोजनंयस्मात्स्वार्थेऽतिसमासः स्वप्रयोजनंयस्यानुमेयपदार्थप्रतिपक्षिः स
 वेपरार्थमित्यस्येतिइदमेवतात्पर्यमनरिनिधायसाध्यनुमानंलक्षयति स्वार्थेऽनुमितिस्त-
 तदेवोपमादयितुंभूमिंकारययतितथाहि स्वमेवभूयोदशनेनपत्रधर्मस्तत्राकारितमहानसा-
 दौव्याप्तिरहोत्यपवतसनीयेगतः मयादर्शनेनेतिधर्मागत्याव्यभिचारेसाध्यसाध्यनयोर्भूयःस-
 हचारदर्शनेनेननुपार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादिशतशः सहचारजात्यपदेनव्यामिचारज्ञानेविरहस्त-
 हकं सहचारज्ञानेवामिमतत्वात् व्यामिचारज्ञानेद्विप्रधं यन्मध्यमयथार्थं तद्विद्विधं
 निप्रमःशंकायैतद्विरहःवाचितर्कात् यथाधुमाग्याव्यादिग्रहेधूमोवहिव्यामिचारीनवेति
 शंकायाधूमोवहिव्यामिचारीतिनिप्रमवायदेधूतोवहिव्यामिचारीज्ञानेवहिव्यामिचारीनसा-
 दौ

तिधमाग्नौ कार्यकारणभावमंगप्रसंगरूपतर्को यदि भवति तदैतस्मादेव तर्को ह्यभिचारज्ञानं निवर्त
 ते अतस्तत्र तर्को देवव्याभिचारज्ञानविरहः क्वचित् स्वतः सिद्ध एव यथा यदा न धूमे व्याभिचारज्ञा
 नं तस्य यत्र धूमस्तत्राग्निरतीति धूमत्वावच्छिन्नमग्नित्वावच्छिन्नव्याप्तिरित्यर्थः अथ देशांतरीय
 वहि धूमाग्नौ मिथ्या सान्निध्यसंभवेन कथं धूमसामान्ये वहि सामान्यव्याप्तेरिह इति चे
 न धूमवत्त्ववह्निमत्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्येव सकलधूमवह्निज्ञानसंभवेन तत्र
 व्याप्तिग्रहस्यापि संभवात् महानसादाविति महानसाद्यवच्छेदेन धूम इत्यर्थः तदुत्तेया
 ग्नासंदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिस्मरति यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति संपर्क
 गते च ननु परामर्शप्रतिव्याप्तिज्ञानस्पर्कारणत्वेन तत्पूर्वक्षणे पर्वततदो महा नसां
 द्यवच्छेदेन गृहीतव्याप्तेः कथं ज्ञानमत आह व्याप्तिं स्मरतीति तथा च धूमदर्शनं न
 पादो धकवत्वात् व्याप्तिस्मरणं भवत्येव तदनंतरं वह्निव्याप्य धूमवत्त्ववत्त इति ज्ञा
 नमुत्पद्यते व्याप्तिस्मरणोत्तरक्षणे इत्यर्थः अथ मेव लिंगपरामर्श इत्युच्यते व्याप्तिवत्त्वेन मध्यं गमयति लीन
 इति लिंगतच्च धूमादिस्तस्य परामर्शज्ञानविशेष इत्यर्थः तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमि
 तिरुत्पद्यते लिंगपरामर्श इत्यर्थः साध्यानुमानमप्यसंहरति तदैतत्साध्यानुमानं यस्यात्कारणार

इव प्रत्येक
कथं प्रतीति
यत्प्रतीति
हेतुमात्रं
वेदमपि चाव
यवाक्यं ६

तद्देवप्रतिपत्तिहेतुलसमात्कारणादेवतत्त्वं धीनुमानमित्यर्थः इति स्थायानुमाने कथं प्रतीति
धीनुमानं निरूपयति यत्तु स्वयं धर्मादागतिमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पंचावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परा
धीनुमानं यत्पंचावयववाक्यं तत्पराधीनुमानमिति संबंधः अथावयवत्वेनाम इव समवा
यिकारणत्वं प्रतिज्ञादिषु तदसंभवात् कथमेतेष्वयवाः स्युरिति चेत् अनुमानवाक्येक
देशं स्थातुमानत्वमेव न विचार्यते तस्य लिंगमरामरीत्वाभावादिति चेत् तमेवं लिंगपरा
मरीप्रयोजकलिंगप्रतिपादकत्वेनानुमानमित्युपचारात् तदुदाहरति यथापर्वतो
भग्निमान्धमात् योयोधमवान्ससोऽग्निमान् यथामहानसंतथाचायमिति अयं च पर्व
तस्तथा दंष्ट्रि व्याप्यधूमवर्नित्यर्थः तस्मात्तथावहिव्याप्यधूमवत्वाद्दहिमानित्यर्थः
अनेन प्रतिपादिता लिंगात्यरोप्यग्निप्रतिपद्यते अनेन पंचावयववाक्येनेत्यर्थः इति प
राधीनुमानं ननु पंचावयववाक्यमित्यत्र केते पंचावयवाः अतस्तान्दर्शयन्ति प्रतिज्ञा
हेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पंचावयवाः प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वं साध्यमि
शिष्टपक्षबोधकवचनं प्रतिज्ञा पंचम्यं तत्तृतीयं तंवा लिंगवचनं हेतुः व्याप्तिप्रतिपाद
कं दृष्टं तवचनमुदाहरणं उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतोः पक्षधर्मता प्रतिपादकवचन

[illegible]

व्याप्तिज्ञानमेवानुमाने लिङ्गपरामर्शो व्यापार इत्यवसेयं इत्यनुमानोपसंहरः लिङ्गं विभजेत् लिङ्गं विविधं अन्वयव्य-
तिरेकि केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकि चेति अन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणा साह अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्या-
प्तिमदन्वयव्यतिरेकि तृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थः साध्यसाधनयोः साहचर्यमन्वयतदभावयोः सा-
हचर्यव्यतिरेकः तथा चान्वयप्रयोज्यव्याप्तिमद्व्यतिरेकः प्रयोज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः उदाहर-
ति यथा वह्नीसाध्ये धूमवत्वं धूमवत्त्वात्मकं लिङ्गमित्यर्थः ननु कथमत्रान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिश्च अतस्तत्कमे-
णाभिनेयति यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः यत्र वह्नीनास्ति न तत्र धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिः तथा चान्वयव्या-
प्तिमुपदर्शितेव व्यतिरेकव्याप्तिश्च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यवसेयमिति भावः केचित्तु सा-
ध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिः अन्य निष्ठर्व्यप्याकथं साधनादनुमितिरिति चेत् साध्याभाव-
ति व्यापकीभूताभावयोर्व्याप्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन साधनस्य पक्षवृत्तित्वज्ञानेन सहकारि तदुक्तं व्याप्यव्यापकभा-
वोहिभावयोर्वाङ्गिष्यते तयो रभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्रतीयते अन्वये साधकं व्याप्यं साध्यं व्यापकं मि-
ष्यते साध्याभावो न्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः इत्याहुः दृष्टान्तं दर्शयति यथा हृदमनसे यद्यप्यन्व हा-
यव्याप्येः प्रगदर्शितत्वात्पुनस्तद्वर्शनमनुचितं तथापि तदानींतस्यास्तत्वेनाप्रदर्शितत्वात्तदोषः इत्यन्वय-
व्यतिरेकि केवलान्वयिनो लक्षणा साह अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि अन्वयेनेव व्याप्तिर्वास्मिन्संत्या

इति उदाहरति यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवदिति प्रमेयत्वमभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकं व्याप्तिनिराकरोति प्रमेय-
त्वमभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति अत्रभिधेयत्वसाधकं नुमाने इत्यर्थः ननु कुतस्तन्निषेधोऽतस्तत्र हेतुमाह
सर्वस्य प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च पदार्थमात्रस्येत्यर्थः तथा च सकलपदार्थमभिधेयत्वस्य स्वरप्रमाविषयत्व-
स्य चासंताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वे केवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्न संभ-
वत्येवेति भावः इति केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह व्यतिरेकमात्रव्याप्तिर्केवलैकेवल-
मि व्यतिरेकि पृथ्वत्समाप्तः उदाहरति यथा पृथ्वी दीतरेभ्योऽद्यतौ गंधवत्त्वात् यदि तरेभ्यो नमिद्यते न
तज्जंधवत् यथा जलं न चैयं तथा तस्मान्न तथा इयं पृथिवी न तथा न गंधाभाववतीत्यर्थः तस्मान्न तथे-
ष तिगंधाभावाभावेत्वात्तदितरेभेदाभावातीनेत्यर्थः नन्वत्र किमिति नान्वयव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिरुहति अ-
त्र यत्तज्जंधवत्तदितरेभिन्नमित्यन्वयपट्टांतो नास्ति पृथिवी मात्रस्य पदत्वात् अत्र इतरभेदसाध्यका-
नुमाने इदमुपलक्षणा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः प्रत्यक्षादिकं प्र-
माणं प्रमाकरणात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रत्यक्षाभासः विवादास्पदमाकाशमिति व्यर्वर्तव्यं शब्दव-
त्त्वादित्यादिकमपि केवलव्यतिरेकि इति द्रष्टव्यं अथेतरभेदः प्रसिद्धो न वा नाद्यः यत्र प्रसिद्धस्तत्र
गंधवत्स्यपि मत्वेन बटादिकं करणमेवान्वयपट्टांतो नास्ति तन्नैवं तन्नैवं यथा घटः प्रत्यक्षादिकं प्र-

स्निग्धवत्वं तदा तस्यास्य धारणात्वापत्तिः न द्वितीयः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन दृष्टिर्वातरमेद
 त्वं वतीति साध्यविशिष्टानुमितिर्नृत्यतेः विशेषणीभूतेतरमेदस्याप्रसिद्धातज्ज्ञानस्याप्यप्रसिद्धेन च के
 वलमिदमेव दूषणं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्याप्यसंभवेन दूषणांतरस्यापि जागरुकत्वात्कथं तदसंभव
 इति चेन्न तज्ज्ञानकेतरमेदाभावज्ञानस्यायोगात् स एवेकत इति चेन्न तादृशज्ञानकारणीभूतेतरमेद
 ज्ञानाप्रसिद्धेन च वक्तव्यं कथं तत्र चकारणमिति स्रभावज्ञानेप्रतियोगिज्ञानस्य कारणात्वादिति माव
 र्गवर्म जलमेदस्य तेजसि तेजोमेदस्य जले इति रीत्येतरमेदस्य प्रत्येकमाधिकरणप्रसिद्धादृष्टि
 व्यांतत्पटलस्य साधनीयतया तद्विशिष्टानुमितिसंभवात् सुतरां व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि संभवति
 इतरमेदपटलस्य पक्षारिक्तं प्रसिद्धत्वेन नान्वयदृष्टांतश्च अतएव नासाधारणमपीति केतं यत् स्रत्वे
 वितेन स्रजेदं बोध्यम् स्रन्वयव्यतिरेकितुपंचश्लोपपन्नम् तानीका नीतिचेत् श्रूयतां पक्षधर्मत्वं सप
 दं सत्वं विपक्षाद्यां नृतिरवाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति स्रवाधितः साध्यरूपविषयो य
 स्य तत्ताया तस्य भावस्तत्त्वं साध्याभावसाधकं हेतुतरं सत्प्रतिपक्ष इत्युच्यते स एव नासाधित
 स्य सोऽसत्प्रतिपक्षस्तस्य भावस्तत्त्वमिति बोध्यम् केवलान्वयितुचं तु श्लोपपन्नमेव स्रसा
 ध्यसाधयितुं क्षमते तस्य विपक्षस्य विपर्ययेण तद्वान्वितिविपर्ययात् केवलव्यतिरेकव्यपितया तस्य

संपदविपर्ययेण तत्त्वविपर्ययाश्च इति केवलव्यतिरेकि कथं शिवीमात्रस्य पदं तादिस्यत्र कानामपदोक्तं
ज्ञानिर्वाक्ये संदिग्धसाध्यव्याप्यताः यथा धूमवत्त्वहेतौ पर्वतः अथ यत्र घनगर्जितेनेमेधानुमितिसत्राव्या
शिवं हि प्रत्यक्षकालीनवद्वानुमितिर्मेजायतामित्यनुमितिसाजन्यानुमितिस्त्येव तत्र संदिग्धसाध्यस्या
भावादिति चेन्न एतन्मते तजानुमितेरस्वीकारात् तदुक्तं ननु पक्षेन निर्णीतेर्यन्यायं प्रवर्तते अपि
तु संदिग्धार्थो वेति अथवासि साध्यपिषाविरहविशिष्टसिध्यभावः पक्षता साध्यपितु मिच्छासि साध्यपिषा
तस्याविरहोऽभावस्तद्विषयसिद्धिः साध्यनिश्चयस्तदभावएव पक्षतेति तदर्थः असिद्धवद्वानुमिति
प्राकृद्गणपर्वते तदानीं सि साध्यपिषायाः सिद्धेऽभावात् अभावमात्रेण पक्षता पर्वतेव हि मनुमिने
सा सि मिति साध्यपिषाशून्यकाले सिद्धिस्तत्वेय्य नुमिपतेः तदानीं यत्किंचिदभावस्य सत्वात् असुचसिध्यभावएव
सति चेत्त पर्वतेवद्वानु मितिर्मेभूयादितीक्षाकाले सिद्धिस्तत्वेय्यनुमितिर्जीयते सानस्यात् तदानीं सिध्य
भावाभावात् अतः सि साध्यपिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेवावस्यकम् तथा चानुमितौ सि साध्यपिषातेजि
कातद्विरहविरहविशिष्टसिद्धिरेव प्रतिबंधिका तदभावएव कारणमिति फलितमिति दिक् इति पक्षताप्रसं
गात् संपदविपक्षौकमेण निरूपयति निश्चितसाध्यवान् सपक्षः यथा तत्रैव महानसं धूमवत्त्वहेतावेवेत्यर्थः
निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः यथा तत्रैव महाहृदः इति संपदविपक्षानि हेतूनि निरूप्य प्रसंगाद्देवाभासानि
रूपयति संपदविपक्षौकमेण निरूपयति

तदेतुवदामासते इति हेत्वा नासाः तत्तु चानुमिति तत्करणत्वात्तर इति बंधकप्रमाणं तानुमितिप्रमाणं वाधस्य
 त्वेव हि रनुमत्प्रत्यनुमितिप्रतिबंधकं यदज्ञानमुपलब्धवद्वत्त्वावन्तु इत्यसंधकं द्वयंतमिति तानुमितिप्रमाणं कतद्विषय
 यत्तस्य द्वयंत रूपहेतुभासे सर्वस्वकारणसमन्वयः इत्यसाधारणविकारसंज्ञायाः तानुमितिप्रमाणं तद्विषय
 नुमितिप्रतिबंधकत्वं बोध्यं वाधः साध्याभावस्तद्विषयः पक्षोऽप्युक्तं तानुमितिप्रमाणं तद्विषय
 पर्वतोऽपि हि मानित्याद्यनुमितिकरणं वद्विषयप्रमेयत्वमिति तद्विषयप्रमाणं तद्विषयप्रमाणं तद्विषयप्रमाणं
 इति प्रमेयत्वमित्यादितानं तद्विषयप्रमाणं प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्कारणसमन्वयः इत्यनुमत्प्रमाणं तद्विषयप्रमाणं
 ज्ञानानामनुमितिकरणप्रतिबंधकत्वं बोध्यं वाधः प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्कारणसमन्वयः इत्यनुमत्प्रमाणं तद्विषयप्रमाणं
 ति हेत्वा मासलक्षणं वाला न्वा धयितुं प्राचीनसंकेतमपि दर्शयति सव्यभिचारो नैकांतिकः उच्य
 ते इति शेषं तत्तु च साधारणान्यतमत्वं विभजते सत्रिविधं साधारणसाधारणानुपसंहारिभेदात् सा
 धारणलक्षयति तत्र साध्याभाववद्विषयसाधारणनैकांतिकः साधारणादिष्वप्युक्तं तद्विषयः उदाहरति
 यथा पर्वतोऽपि मान् प्रमेयत्वादिति ननु प्रमेयत्वस्य कथं साध्याभाववद्विषयमसत्त्वमुपपादयति प्रमेयत्व
 सह साध्याभाववति ह देविद्यमानत्वादाह स्रष्टाविसृष्टेति प्रसक्तैरिति तन्व सपक्ष इति त्वस्यापि नि
 वेष्टात् स्रष्टेवमपि स्रष्टासिद्धेर्दृष्टं जागर्तीति भावहर्गर्वं पक्षवृत्तित्वस्यापि तत्त्वात् तत्र साधारणं
 लक्षयति सपक्षविपक्षव्यावृत्तौ साधारणः सर्वेषामप्यविपक्षान्ते भोग्यान्ते निवर्त्तते इति

व्यावृत्तः उदाहरति यथाशब्दो नित्यः शब्दत्वात् उपपादयति शब्दत्वं हितित्या नित्यं व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति नि
 त्येभ्यः प्राकाशादिभ्यः अनित्येभ्यो घटपटादिभ्यः प्राकाशादिः सपक्षो घटपटादिर्विपक्ष इति बोध्यम् अनुपसंहा
 रिणं लक्षयति अन्वयव्यतिरेक इष्टं तं रहितोऽनुपसंहारि यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात् अत्र सर्वमपक्षत्वा
 इष्टं तो नास्ति अत्र उपदर्शितानुमाने इति स्वामिचारनि० विरुद्धं लक्षयति साध्याभावव्याप्तिहेतुर्विरुद्धः
 यथाशब्दो नित्यः कृतकत्वात् कार्यत्वादित्यर्थः कृतकत्वं नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तं अनित्यत्वेन
 व्याप्तं यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यमिति व्याप्तिर्भवत्येवेति भावः इति विरुद्धं निरूपणं सत्प्रतिपक्षं लक्षयति सा
 ध्याभावसाधकं हेतुतरं यस्य स सत्प्रतिपक्षः यस्य हेतोः साध्याभावसाधकं साध्याभावानुमापकं हेतुतरं
 प्रतिपक्षं दोहेतुर्विद्यते यस्य स हेतुः सत्प्रतिपक्षः अयमेव प्रकरणसमस्तुच्यते उदाहरति यथाशब्दो नि
 त्यः प्रावणत्वात् शब्दत्ववत् शब्दो नित्यः कार्यत्वात् घटवदिति इति सत्प्रतिपक्षनि० असिद्धं विभजने
 असिद्धिस्त्रिविधः असिद्धत्वमाश्रयासिद्धाद्यन्यतमत्वम् त्रैविध्यं दर्शयति आश्रयासिद्धः स्वभावासिद्धो व्या
 यत्वासिद्धश्चेति आश्रयासिद्धत्वं च पक्षतावच्छेदकाभावकत्वं भवति हि अरविंदत्वं गगनायत्वरूपपक्षताव
 च्छेदकाभावकं अरविंदरूपपक्षो गगनीयत्वस्य विरहात् उदाहरति यथा गगनारविंदं सुरभिः अरविंदत्वा
 त्सरोजारविंदवत् ननु कथमरविंदं गगनीयत्वविरहः अत आह अत्र गगनारविंदमाश्रयः सच नास्ति अत्रो
 पदर्शितानुमाने इत्यर्थः स्वभावासिद्धमदाहरति अरविंदो यथाशब्दो गगनारविंदो यत्वात् पक्षवृत्तित्वं

साक्षात्सिद्धत्वं शब्देन लक्षणात्मनसि निधायोपपादयति अत्र चोक्तं यत्वं शब्दे नास्ति अत्रोक्तं नुमांने इत्यर्थः त
 थाव चोक्तं यत्वं शब्दे नास्तीत्यनेन बाधोपपत्तेरपवादोक्तमित्यर्थः अथ शब्दे कुतो न बाधोपपत्त
 मत आह शब्दस्य आवर्णात् सोऽयं स्वरूपसिद्धः शुद्धासिद्धभागासिद्धविशेषणसिद्धविशेष्यसिद्धभेदेनैव श
 उविध्यः तत्रैव स्वरूपदर्शित एव द्वितीयोपपादयति चतुष्टयगुणो रूपत्वात् अत्र रूपत्वे हेतोः पक्षे कदेशवर्ति
 तेन तत्रैव भागे स्वरूपसिद्धत्वं तृतीयोपपादयति वायुः प्रत्यक्षो रूपवत्वे सति स्पर्शवत्वात् अत्र रूपव
 त्तविशेषणस्य बाधोपपत्तिः तद्विशिष्टस्पर्शवत्त्वस्यापि तत्वेन तस्य स्वरूपसिद्धत्वं विशेषणभावे वि
 शिष्टस्याप्यभावात् तृतीयोपपादयति अत्रैव विशेषणविशेष्यवेपरीत्येन तस्य स्वरूपसिद्धत्वं तु विशेष्यभावे
 प्रयुक्तविशिष्टावाधितिबोधयन् व्याप्यत्वासिद्धे निरूपयति सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः ननु को यमुपा
 धिरत आह साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधीत्वं ननु किं साध्यव्यापकत्वं साध्यव्या
 व्यापकत्वं च अतस्तत्कमेव दर्शयति साध्यसमानाधिकरणात्वं ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्याप्य
 कत्वं साधनवन्निष्ठात्वं ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वं यथापर्वतोद्धृतवान् बहेः अत्राह
 धनं उपाधिः लक्षणे लक्षणां योजयति यत्र धनसंयोजनं तत्राह धनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वं यत्र वह्निसंयोजनं
 धनसंयोगो नास्ति अयोगो लक्षणे अत्राह धनसंयोगाभावात् उपाधिभेदमादाय संभववारणाय व्याप
 कत्वशरीरेऽत्यंतपदमावश्यकं उपाधिसंयोजनं तत्राह साध्यव्यापकत्वं तत्राह साधनाव्यापकत्वादाह

साधनभेदमादाय साधनसंयोजनं

धनसंयोगउपाधिः सोपाधिकत्वाद्द्विमतं व्याप्यत्वात्सिद्धं सोपाधिस्त्रिविधः केवलसाध्यव्यापकः
 पक्षाधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति तत्राद्यसूयं दर्शित एव एवं क
 त्वंतर्वाहं नहिंसाऽधर्मसाधनं हिंसात्वात् कतुवाद्वाहिंसावदित्यत्र निमित्तत्वद्वयमुपाधिः तत्र यत्रा
 धर्मसाधनत्वं तत्र निमित्तत्वमिति साध्यव्यापकता यत्र हिंसात्वं तत्र निमित्तत्वमिति साधना
 व्यापकता च कतुहिंसायां निमित्तत्वस्याभावात् अहिंसात्सर्वभूतानीति सामान्यवाक्यतः य
 शुनायजेतेत्यादिविशेषवाक्यस्य वलीयत्वात् सत एव हिंसात्वं नाधर्मसाधनत्वे प्रयोजकमपि तु नि
 मित्तत्वमेवेत्यादिकमपि द्रष्टव्यं द्वितीयोपपत्त्या वायुः प्रक्षालनः प्रत्यक्षस्पर्शप्रयत्नादित्यत्रोद्भूत
 रूपवत्त्वमुपाधिः तस्य यत्र प्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति न केवलं साध्यव्यापकत्वं रूपे व्य
 भिचारात् किंतु द्रव्यत्वं लक्षणायः पक्षाधर्मस्तद्वच्छिन्नवहिः प्रत्यक्षत्वं यत्र तत्रोद्भूतरूपव
 त्वमिति साधनाव्यापकत्वं च वायावुद्भूतरूपवत्त्वस्य विरहात् तृतीयोपपत्त्या प्रागभावो विनाशो
 जन्मत्वादिसञ्चभावत्वमुपाधिस्य यत्र विनाशित्वं तत्र भावत्वमिति न केवलं साध्यव्यापकत्वं
 मेवास्ति यत्र जन्मत्वं तत्र भावत्वमिति न केवलं साध्यव्यापकत्वं च प्रागभावे भावत्वविरहात् किंतु जन्मत्वस्य साध
 नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेवास्ति यत्र जन्मत्वं तत्र भावत्वमिति साधनाव्यापकत्वं च ध्वंसभावत्व
 विरहात्

१०८
६७

साध्यव्यापकत्वं किंतु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव संशयः साधकत्वमपि निरहेण सा-
धनानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव साध्यव्यापकत्वं येत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । अथवा किं न धूमादिसवम-
हानसत्त्वाभावोऽप्याधिः स्यात् तस्य महानसाध्यत्वलक्षणापक्षधर्मी वा छिन्नसाध्यव्यापकत्वा-
दिसिद्धेन यदा धर्म इत्यत्र पक्षदृष्टांतो भव्यसाधारणधर्मस्यैव विवक्षिततत्तात् अथ तर्हि ग-
तमुपाधिः लक्षणाभिदमिति चेन्न निरवच्छिन्नसाध्यपक्षदृष्टांतो भव्यसाधारणधर्मसाधना-
न्यतरावच्छिन्नसाध्यान्यतरव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकउपाधिरिति तस्य परिकुरंती-
यत्वात् इदं च लक्षणाभावात् । मिमतं लक्षणांतरतु गच्छांतरदृष्टव्यं इत्युपाधिः नन्वे-
वेतावतोपाधिरवगतः किं तर्हि व्याप्यत्वासिद्धमत आह वद्विमत्वे व्याप्यत्वासिद्धम् तस्य व्याप्यत्वासिद्धं हेतुमाह सोपा-
धिकत्वात् इत्यमुष इति तहेतवोपि द्रष्टव्याः इत्युसिद्धिनि० वाधितलक्षयति यस्य साध्याभावः प्रमाणमिति नि-
तः सवाधितः यथा वह्निरनुलोड इत्यत्र साध्याभाव उक्तत्वे सरीरेन प्रत्यक्षेण गृह्यते इति इत्य-
मिच्छा इति वाधितत्वम् सरीरेनेन त्वगिन्द्रियेण एवं घटः क्षणिकः सत्त्वादि स्यादिरपि बाधितः तत्र सोपपद्यते-
इति प्रत्यमिच्छा इत्यप्रत्यक्षेण क्षणिकत्वलक्षणा साध्याभावस्य परिक्षिन्नत्वात् इति वाधितनिर्दोषं द्रष्टुं
क्षणापि हेत्वाभास एव यथातिप्रसक्तलक्षणा व्याप्यत्वासिद्धं तर्भवति अत्र साधारणधर्मीयाधिः अत्रापि
लक्षणां तु भागासिद्धं तर्भवति असंभदग्रस्तलक्षणां तु स्वभासिद्धं तर्भवति सिद्धसाधमेत्वा प्रयासिद्धं तर्भव-

ति संदिग्धसाध्यवतरे वा श्रवत्वात् न व्याप्तिसिद्धसाधने निग्रहस्यानेन न भवति इति वदन्ति इति तर्कसंग्रहव्या
नेऽनुमानपरिहृदः श्रवसरसंगतिमभिप्रेत्यानुमानानन्तरं मुपमाने निरूपयति उपमितिकरणं उपमानं उपमितेः क
रणमुपमानमित्यर्थः तच्च शब्दशब्दानामिति निवेदयिष्यन्ति ननूपमिति रेवकेत्यत आह संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमु
पमितिः संज्ञाचपदं संज्ञीचार्थस्योः संबन्धो वाच्यत्वं तत्प्रकारको गवयोगवयपदवाच्य इति ज्ञानमुपमिति रि
त्यर्थः उपमितित्वं चोपमिनो मीत्यनुभवसिद्धौ वैजातिविशेषः ननूपमितिकरणमुपमानमित्युक्तं किं तदत आह
तत्करणं शाब्दशब्दानं शाब्दशब्दप्रकारकज्ञानमित्यर्थः प्रतिपादयति तथा हि कश्चिद्वयशब्दार्थमजा
तं ननु कुंश्चित् पुरुषादौ सदृशो गवय इति श्रुत्वा वने गतो वाक्यार्थस्मरन् गौ सदृशं पश्यतीति तदनंतरं गवयप
दवाच्य इति तु उपमिति रूपाद्यते वाक्यार्थस्मरन् गौ सदृशं पश्यतीति गौ सदृशं पश्यन्तीति देशवाक्यार्थस्मर
तीत्यर्थः अयं गवयपदवाच्य इति अभिप्रेतं गवयोगवयपदवाच्य इत्यर्थः तेन गवयांतरे शक्तिरसमाभव
प्रसंग इति परास्ते तथा च गौ सदृशविशिष्टं चिंत्य ज्ञाने करणमिति देशवाक्यार्थस्मरणं व्यापार उपमितिः
फलमितिसारम् तच्चोपमाने त्रिविधं सादृश्यविशिष्टं चिंत्य ज्ञानमसाधारणधर्मविशिष्टं चिंत्य ज्ञानं वैधर्म्यं ३
विशिष्टं चिंत्य ज्ञानं च द्वितीयो यथा खड्गमगं कीदृगीति एष्टेनासिक्तास्तस्यैकं शृंगोत्तिक्तातगजाकृति
इति तज्ज्ञातृभ्यः श्रुत्वा कालांतरे तादृशं चिंत्य पश्यन् स्रदेशवाक्यार्थस्मरति तदनन्तरं खड्गखड्गपद
वाच्य इत्युपमिति रूपाद्यते अत्र नापि कालांतरे न प्रसंगः इत्यसाधारणधर्मः तृतीयो यथा ३५ः कीदृगीति

२२ भाषादिवस्मान् २२ स्वग्रीवशरीर इत्याहोदिते कालांतरे तत्सिं उदरीनात्वे धर्मविशिष्टं चिं उदराने
 ततोतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत उष्ट उष्टपदवाच्य इत्युपमितिकृत्य द्यते इत्याहः नन्वाप्रवाक्यजन्यत्वा
 काव्यबोध एवास्तीति चेन्न उपमितौ सीत्यनुव्यवसायस्यापलापप्रसंगादिति सर्वैरमणीयम् इति त
 र्कसंग्रहव्याख्याने ५ उपमानपरिच्छेदः अत्र सरसंगातिमभिप्रेत्योपमानानंतरं शब्दे निरूपयति आ
 प्रवाक्यशब्दः शब्दप्रमाणमित्यर्थः भ्रांतविप्रलम्भकयोर्वीक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणायापेति न
 नुकोयमाप्त इत्यत आह आप्तसुपथार्थवक्ता यथाभूतावाधितार्थोपदेशा ननुवाक्यकिमत आ
 ह वाक्यपदसमूहः यथागामानयमुक्तांदेन पदं लक्षयति शक्तं पदं निरूपकतासंबंधेन श
 क्तिविशिष्टमित्यर्थः इति पदसामान्यनि० ननुशार्त्तरेवकेत्यत आह अस्मात्पदादयमर्थो वो
 द्य इतीश्वरेच्छाशक्तिः घटपदात् घटपदार्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छैव शक्तिरित्यर्थः अर्थस्म
 र्त्तनुकूलपदपदार्थः संबंधत्वशक्तित्वं साचपदार्थोतरमेवेति मीमांसकास्तन्नमानाभावा
 त आधुनिकेनाग्निराकदशोद्दिपितानामकु र्यादितीश्वरेच्छास्येव नव्यास्तु आनुनीके संके
 तितडित्यादिपदे ईश्वरेच्छाया अभावादिच्छैव शक्तिरिति भणान्ति शार्त्तगृहप्रवृद्धव्यवहारा
 न्भवति यथातमवृद्धेन घटमानयेति वा ३ को प्रयुक्ते मध्यमवृद्धो घटमानयति तदं वलोक्य
 तित्सुर्वलोक्यव्यतिरेकाभ्यां घटमानयेति वाक्यजन्यत्वं मध्यमप्रवृत्तिजनकज्ञानेनेति नोति त

तो गमानययटं नयेति वाक्यांतरं प्र एव ता वायो ह्यपाभ्यां घटपदस्य घटत्वविशिष्टे शक्तिर्गोपदस्य गोत्ववि-
 शिष्टे शक्तिरिति तां गृहाति एवमसति वाधके धातुप्रत्ययादीनां शक्तिर्ग्रहो व्याकरणो द्ववति क्वचिदुपमा-
 नादपि तदुक्तं शक्तिर्ग्रहो व्याकरणोपमानकोशाप्रवाज्याद्ववहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतिर्भेदं तिसंनिध्य-
 तः सिद्धपदस्य वृद्धाशतिपंचमप्रश्नरुभं वति इत्यत्र पदपदस्य दीर्घश्रूक विशेषेवं संते सर्वसंस्थानो जाय-
 ते यत्र शातने मोद न न प्रतिष्ठंति यवाः करीशशालिन इति वाक्यशेषाच्छक्तिरवधार्यते ह स्ती धूरीती-
 त्स्य गजो यूरुतीति विवरणं हसिपदस्य गजेशक्तिर्ग्रहः विवरणं च समानार्थबोधकपदोतरेण तदर्थ-
 कथनमिदमेव विवृतिरित्युच्यते इह विकचसरोरुहे भ्रमर इत्यादौ प्रसिद्धपदसामानेध्याः इमरेशक्ति-
 ग्रहः शेषं तु सुगममेव नव्यासुगवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिर्न तु जातावपि गोरवादिमिति मे निरे मीमांसका-
 लुविशेषणत्वेन गोत्वादेरेव प्रथममुपस्थितत्वाद्वादिपदानां गोत्वादेवेव शक्तिः व्यक्तीलाभसुगोत्व-
 व्याप्यं विनानुपपन्नमित्यादौ पादित्याहुः तदसत् विनाप्यादौ पंगोश्चरतीत्यनेन व्यक्तीप्रतीतेः प्राभाकरासु-
 गवादिशब्दानामानयनादिरूपकार्यान्विते गवादौ शक्तिः सर्वत्र कार्यवाक्यादेव व्युत्पत्तेः भूतले घट इत्या-
 दि सिद्धवाक्यात् न व्युत्पत्तिरित्याहुः तदसत् इह कायं पुण्यामिति सिद्धवाक्येपि पाभराणां व्युत्पत्तेर्दर्शनात्
 चैवं पचतीत्यादावाख्यातस्य कर्तृदिशक्तिरिति चैव व्याकरणसन्नगोरवान् किंतु कृतावेव तथा तच्च गवादि-
 शक्तिर्ग्रहे गृहीतशक्तिर्गवादिशब्दज्ञानं वाकरणं पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः आकाशायोग्य-
 ताहनिमित्ततात्पर्यं

व्यक्तीलाभ

ते० टी०
४६

कंरुटे योगरुटे योगिकरुटे च श्रवणवशात्ते योगः श्रवणमात्रशक्तिकं योगिवं यथापाचकादिषु संसृष्टा
 यशक्तिः रुटि समुदायशक्तिकं रुटे यथागोपदे श्रवणवसमुदायमायशक्तिकमेकजातीयाध्यातपादकं
 योगरुटे यथापेकजादिपदे श्रवणवशक्त्यापेकजत्वेन रूपेण बोधयति समुदायशक्त्या च कमलत्वेन रूपेण
 अतएव समुदायशक्तिरावश्यकी योगिकार्यरुट्यर्थयोः सातं प्रेण बोधकं योगिकरुटे यथा हि ज्ञा
 दिकं शक्तिरिव पदस्पलक्षणापि दृतिः इति पदनि० अथ के पलक्षणाशक्त्यसंबंधो लक्षणावर्तते
 च गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदशक्त्यप्रवाहसंबंधस्तीरे लक्षणावीजंतुतात्पर्यानुपपत्तिः अतएव प्रवा
 हे घोषा इतात्पर्यानुपपत्तेस्तीरे लक्षणा तात्पर्यं तु वक्तुरिच्छा वक्ता चेच्छामि संधापयिता तेन न मो निवासे
 व्याप्तिः सा च लक्षणात्रिधा जरहलक्षणा जरहलक्षणा जरहजरहलक्षणा चेति यत्र वाच्यार्थस्य ना
 न्वयः तत्राद्याप्य गंगायां घोषमर्थो कोशंतीत्यादौ यत्र वाच्यस्याप्यन्यस्य त्रहितीया यथा द्वित्रिणो ग्रांतीत्या
 दौ श्रवणात्रिणस्तदितरेषां च गंगमनान्वयः यत्र वाच्येकदेशवाद्येनैकदेशान्वयस्तत्र तृतीया यथा सोयं देवद
 तर्त्यदौ अत्र तद्वेशकालविशिष्टस्य बाधः तत्पुरुषे राजपुरुष इत्यत्र राजपदस्य राजसंबाधिनिलक्षणा च
 गो रुद्रोहावपिलक्षणा यथा चित्रगुरित्यत्र यदस्य गोस्वामिनिलक्षणा चित्रपदं तात्पर्यं ग्राहकं हे हे धवस
 दिरोहिं धोस्य बाधवखदिरपदयोस्तदर्थं प्रकारतया भासमाना द्विवचनार्थद्वित्वेन लक्षणा कर्मधारये
 तु नीलोत्पलमित्यादौ निलक्षणा निष्पादस्य पतियाजयेदित्यत्रापि कर्मधारयेन लक्षणा वेदबोधितयाज
 नानुपत्त्या यागोपपुक्त वेदेऽस्याधिकारकल्यैत एषूद्रौ नाद्रीयातामिति वेदस्य निष्पादातिरिक्तसूद्रपरत्वा

[illegible][illegible]

४५ शाब्दसामग्रीप्रपञ्चिता धनविभाजकवाक्ये शाब्दस्याप्युपदिष्टत्वेन तत्तु तो न प्रदर्शितमतस्तद्वत्कथं तानं शाब्दसा
 ने शाब्दत्वे च शाब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवासद्वाजातिः शाब्दबोधकमोपपत्तौ चेत्तत्र शाब्दसंग्रहे तीत्यत्र शाब्दसंग्रहकगमना
 नुकूलवर्तमानरुतिमानिति शाब्दबोधः द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः धातोर्गमनमनुकूलत्वे च संसर्गमर्थादयामा
 भवेत्तदेव वर्तमानत्वमाख्यातस्य कृतिसत्त्वं वेधः संसर्गमर्थादयामासते रथागच्छतीत्यत्र गमनानुकूलवर्तमा
 नरुतिमानिति शाब्दबोधः काप्रत्ययस्य कर्त्ता पूर्वकालीनत्वे चार्थः भोक्तुगच्छतीत्यत्र भोगिगभावकालीन जन
 भोजनविषयकं क्वावान् गच्छतीति शाब्दबोधः चैत्रेण यज्यते तंडुला इत्यत्र चैत्ररुतिरुत्तिजन्मपाकजन्य
 तिकलशालीतंडुल इति शाब्दबोधः रुतित्वं संसर्गः सर्गवल्लभ्यं जन्यत्वे च धातोर्पाकः जन्यत्वं संसर्गः
 फलं कर्मात्मनैपदार्थः शास्त्रित्वं संसर्गः क्वचिदात्मनैपदार्थी न भासते यथा चैत्रेण सुव्यते इत्यत्र चैत्र
 रुतिरुत्तिजन्मः स्वापः इति बोधः चैत्रः पच्यतीत्यत्र वर्तमानप्राग्भावे प्रतियोग्युत्पात्तिकपाकजनक
 कृतिमान् चैत्र इति बोधः गमानयेत्यत्र गोकर्मकमदिक्काविषयानयनानुकूलरुतिमान्स्त्वमिति बोधः
 ज्योतिष्टोमेन सर्गकामोपपत्तेस्तत्र कृतिसाध्यवलवदतिष्ठाजनकेष्टसाधनज्योतिष्टोमनामयांगकस्व
 र्गकाम इत्यर्थः स्वमेव सर्वत्र प्रथमांतमुख्यविशेषकः शाब्दबोधोऽस्यः वैयाकरणस्तु धात्वर्थमुख्य
 विशेषक एव शाब्दबोधः यथा चैत्रः पचते तंडुलमित्यत्र तंडुलनिष्ठविलेपस्य नुकूलश्रेत्रकत्वं क इति बोधः पाक
 इत्यहः सर्वत्र तंडुलसंसेवेत्यत्र किं यायुक्तस्यैवं कारः स्यात्पतायोगव्यवहारेण इति संक्षेप इदमपि बोध्यं
 लयेव वर्तमानत्वं लियोभूतानेद्यतनपरोक्षत्वं लुटोभविष्यत्यानद्यतनत्वं लृटोभविष्यत्यानद्यतनत्वं लृटोवज्जीकावि

यत्वं लङोभूतानद्यतनत्वं लिङोद्दिधाविधिलिङाशीर्लिङुच तत्रविधिलिङः कृतिसाध्यत्वे सति वलवद
 निष्ठाजनकेष्टस्य धनत्वं शरीर्लिङोवक्त्रोद्दिधाविषयत्वं लङोभूतत्वं लङोत्वं विधिविषयत्वेति श्रुतिशब्द
 बोध्यनि० शब्दमुपसंहरति तत्करांशवः सोयंशवः सिद्धिः विधिः विधिः मंत्रार्थवादभेदात् तत्राद्योविध्य
 विधायकप्रत्ययघटितवाक्यं सचप्रत्ययोलिङलेटलोऽतव्यकप्रत्ययरूपः भवति हि ज्योतिष्मते
 नस्वर्गकामोयजेतेति वाक्यं तथा अत्रलिङोवतादृशप्रत्ययः विध्यविधायकत्वमिति ध्यायि विधि
 र्ज्ञेयः सचप्रयत्नः जनकाचिकीर्षीजनकज्ञानविषयः साध्यकृतिसाध्योऽसाध्यनत्वमेवतः इ
 विध्यर्थं दमेवल्लिङर्थः इत्यप्युच्यते भवति च यागनिष्ठं तत्पागोमत्कृतिसाध्योमदिष्टसाधनं चेति ज्ञानवि
 षयः ज्ञानातीकृतियतत इति नियमात् ज्योतिष्मतेन स्वर्गकामोयजेतेत्यादि काम्यस्थलेऽहरहः संध्या
 मुपासीतयावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि नित्यस्थले चिकीर्षी द्वारात्कृति साध्योऽसाधनं
 लोकेनैव चेति प्रतिकारणनिमित्तित्यादौ न जाविध्यर्थोभावो बोध्यते अत्रप्राभाकराः कार्यत्वं विध्य
 र्ज्ञेयत्वं कर्तृत्वं प्रवृत्तिप्रतिकृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वेन कृत्यसाध्येन प्रवृत्तिः ननु विषयमन्तरादौ प्रवृत्तिप्रसंग
 कल्पते चेति चेत् तदनुयाजिनः इष्टसाधनताल्लिङ्गकृतिसाध्यतानुमितिरिष्टसाधनताज्ञानकालीशिवः पा
 दुरावे सत्रविशेषणयुक्तौ वकाराण्ययोगव्यवहारे दोषः कर्ण एव दंतं तत्रविशेष्यायुक्त्यत्रैवका
 रणस्यान्ययोगव्यवहारे दोषः कृतिसाध्यताज्ञाने ज्ञाने चावकाशस्थले प्रवर्तकमंतोने क्तदोषः नि

३० टीका
 तस्यैवाहमिदानीं मत्कृतिसाध्यसंध्यावन्दनकोट्याह्नरात्रेति विहितसंध्याकालीनशौचादिमत्वात्
 इति शौचादिमत्वात् त्वप्रतिसंधानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमिति समाधाने अथाननुगमइति चेत् स्वविशेष
 गवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञानेऽनुगतं स्वपुरुषः तत्रकाम्यैव विशेषणं नित्यसु-
 स्थलेषु शौचादिकमेवेति प्रसङ्गं तन्न अलक्ष्यत्वात् इति सिद्धिसामान्यनिरूपणं सुविधाऽपूर्ववि-
 धिनियमविधिपरिसंख्याविधिभेदात् तत्रासंतापशौविधिप्राप्त्यथासर्गकामोयजेतेत्यादौ अत्रय-
 जनस्याप्राप्तत्वात् यवोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते तत्र द्वितीययथाव्रीहीनवहंतीति अत्र व्रीहिमुन्-
 खावरुनमुशलावरुनयोः प्राप्तावेको नियम्यते सर्वत्र प्राप्तेष्वेकविधिस्त्वृतीयः य-
 थापंचपंचनखाभक्ष्य इत्यत्र सर्वेषां पंचनखानां भक्षणो प्राप्तेपंचेव पंचनखाभक्ष्य इति विधीयते
 प्राशकः शस्त्रकी गोधाखड्गीकूर्मश्चपंचमइति पंचनखाह्वेया इति विधिर्विशेषः निरूपणं अर्थ-
 वादसिद्ध्या गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति तत्राद्यो यथा आदित्योदयः यजमानं प्रकुर इति
 प्रमाणान्तरेण निर्णीतार्थस्य तापकोऽनुवादः यथा गतिर्हि मस्य भेषजमित्येतत्काले पितृगुणान्तापको
 तापकोऽनुवादः यथा जरायामयं हं शूर इति इत्यर्थवादः संवत्साद्यः ३ नंत्वित्यादि इति संवत्तिननुशब्देन प्र-
 माणांतरे संसर्गज्ञानं त्वनुमानादेव गृह्यते तथा हि गमानयेत्यादिपदानि स्मारिताथ संसर्गं वदन्त्या-
 कोट्यादिमत्पदकदेवत्वात् मदवाक्यवदिते चेन्न अनुमितिर्विलक्षणास्पृष्टत्वे मीलनं भव साक्षी

केशदास्यापलायितुमशक्यत्वात् अर्थापत्तिरपि न प्रमाणं तत्र अस्ति तथाहि वीजो देवदत्तो दिवानभुंक्ते इति दृष्टेः श्रुते वा
 वाभुंजानस्य योनित्वं रात्रिभोजनं विनानुपपत्तिस्तानं भवति इयमेवार्थापत्तिस्ततो देवदत्तो राजौ भुंक्ते इत्यनुभवो
 जायतेति मेवं मस्या अयं देवदत्तो रात्रिभोजी दिवा भुञ्जानत्वे सति योनित्वादिति केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव त
 सिद्धौ तस्या अकिं चिंत्नं रत्नात् अ नुपलब्धेः प्रमाणत्वे निराकृतमेव प्राक् संभवोऽपि न प्रमाणं तत्र तथा
 हि सद्धिर्वा संभावना को निर्णयः तत्कश्चिदति तत्रोदिनो न प्रमाणं यथा ब्राह्मणे चतुर्दशविद्याः मित्रत्वं संभेद
 तीति चतुर्दशविद्याश्च ऋग्वेदः अथर्ववेदः सामवेदो ह्यथर्ववेदोऽपि शिक्षा कल्यो व्याकरणं ज्योतिषश्च दोनि
 रक्तयः मीमांसा तर्कशास्त्रं च पुराणं धर्मशास्त्रं विद्याश्चतुर्दशेताश्च पुरुषार्थनिदानं काश्चित् वेदांतस्य
 मीमांसायाः संतर्भावः वैशेषिकस्य तर्कसंख्यया तं जलपाशुपतवेस्सर्वगणेशसोरभागवताज्ज्योत्सववि
 श्ववसुवैवर्तलैंगवाराहकौर्म्यमात्स्यगार्होद्वह्मण्डनेदादष्टादशधा वाशिष्ठलैंगनारसि हनेदीपनोर
 दीपवामनीय हंसतत्त्वसारदोषीसशेव धार्मिकाविलमानववाक्यरंगकवायनीयकालीयमारेष्वर
 धाराशरंजारीचमार्गवादिभेदा उपपुराणानि बहुविधानि मनुयास्तबल्कविष्णुयमाङ्गिरसवाशिष्ठदत्तसं
 वर्तशांतातप्य पराशरगौतमशंखलिरवितहारीतापसंबोशानसकात्यायनब्राह्मण्यनवरहस्यतिथ्यवलनाद
 स्ता येवनसिप्रमृतिरुतानिवहनिधर्मशास्त्राणि तस्माच्चतुर्दशेव विद्याः ननु आर्युर्वेदश्चतुर्वेदगंधर्ववेदार्थशा
 स्त्रमेदा उपवेदश्चतुष्टयमप्याहिकामशास्त्रस्यायुर्वेदांतर्कवः नीतिशास्त्रांशोत्पिशास्त्राऽप्यशास्त्रसूत्रकाशा

सुवचुः षष्टिकलाशास्त्राणामर्थशस्त्रेत्तर्भावः तस्मादष्टादशोवविद्यां वेत्स्यादेव इति पञ्चाशदिति निर्ण
 माकसंभवोनुमानेनैतर्भवः इहवदेय दंस्तिष्ठतीत्येतिहमपिनप्रमाणान्तरं किंलक्षातमूलवक्तृकः शब्दः चेष्टापि
 नप्रमाणान्तरं किंलनुमानप्रयोजिकै व तस्माच्चत्वायेवप्रमाणानीतिसिद्धे एतेनोपलाब्धिकादिप्रमाश्रय्य
 सिद्धादतिवोध्यं इतिशब्दस्वरूपः ज्ञाननिष्ठतद्वतितत्प्रकारं तत्कर्मप्रमाणं स्वतो ग्राह्यं परतो वेति विप्रतिप
 तिः अत्रज्ञानप्रामाण्यतदप्रामाण्याग्राहकयावद्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमिदमेव स्वतो ग्राह्यमिति किं
 वदंती अस्मार्थज्ञानप्रामाण्यज्ञाननिष्ठाप्रामाण्याग्राहिकायावतीज्ञानग्राहिकानुव्यं वसायादि
 पसामग्रीतद्ग्राह्यमिति इदमेवस्तत्तौ स्वतस्त्वमित्युच्यते यत्रगुंजापुर्जेयंवद्विरितिभ्रमः पश्चादिदंज्ञा
 नमप्रमेतिप्रमातृत्वोद्वितीयज्ञानेप्रमेतिप्रमा तत्रतृतीयज्ञानग्राह्यत्वस्याऽनुव्यवसायगतप्रमाणेयसत्त्वे
 पितृतीयज्ञानस्यव्यवसायनिष्ठाप्रामाण्याग्राहकत्वेनप्रामाण्याग्राहकत्वाभावात्स्वतस्त्वं नसंजाययती
 ति अतस्तदितिप्रामाण्याधारएवतत्पदार्थः यत्रायंघटइतिप्रमाणान्तरमिदंज्ञानमप्रमेत्यप्रमातृ
 धूलीपटलेअयंधूमइतिज्ञान प्रकारत्वस्यधूलीपटलत्वेसत्ववत्स्वतो ग्राह्यत्वस्यप्रामाण्येऽस्त
 त्वाद्वाधः अतोऽप्रामाण्याग्राहकेति सिद्धसाधनवारणाय यावदिति नन्वनुव्यवसायो घटं घटत्वं स
 मवायंच विषयीकुर्वन्नात्मनिप्रकारिभूतघटमात्मानं तत्संबन्धोभूतव्यवसायंविषयीकरोति एव

सति पुरोवृत्तिप्रकारसंबंधस्यैव प्रमायदाध्यत्वेन स्वतएव प्रामाण्यगृहातीति मुरारिमिश्रः अनुव्यवसाया-
लीकं एव सर्वज्ञानं तच्च स्वप्रकाशमिति मातृमानमेव विषयत्वात् त्रिपुटीत्युच्यते स्वप्रकाशसामर्थ्यादेव ज्ञा-
नमिव रतिप्रामाण्यस्वतएव गृहातीति प्राभाकराः अयं घटं ज्ञानानंतरं घटे ज्ञाततानामफलं भवति इति
ततो ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षं पश्चात्तया ज्ञानमात्रस्यातिन्द्रियत्वात् ज्ञानंतन्निष्ठप्रामाण्यं चाहं घटत्वप्रका-
करकज्ञानेवान् घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्वादित्यनुमीयते तस्मात्स्वतएव प्रामाण्यगृह्यते स्ववेग-
ह्यत्वेन ज्ञातगृहाहकातिरिक्तज्ञानेनैव त्वमिति भावः तन्नैतिगोतमीयाः एषामयमात्मनः इदं जलमि-
ति ज्ञानानंतरमनाभ्यासदशायां समोत्यने ज्ञानं प्रमानं वेति संशयो न स्यादिति तत्र सर्वं प्रामाण्यस्य
निश्चितत्वात् स्वत्वप्रकाशत्वमपि दुर्वचम् चाक्षुष्यादिना स्वात्मनो विषयीकर्तुं न शक्यत्वात् ज्ञानवि-
षयतातिरिक्तज्ञानतामात्राभावात् अतो निषेधकोटिरेव बलीयसीति कृतं तर्कं कर्कशविचारमा-
धारणेन शिष्टानां अधकथ्यं परतः प्रामाण्यगृह्यत इति चेत् उच्यते प्रथमं जलजं लवणं निर्विकल्प-
कं तत इदं जलमिति विशीष्टज्ञानं तत इह ततः प्रवृत्तिस्तदनंतरं जललाभस्तदनंतरं पूर्वोक्तज्ञानं प्रा-
प्तं मासं मर्धप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवेतन्नैवं यथाऽप्रमेति व्यतिरेकिणायथा घटज्ञानमित्यन्वयदृष्टांत-
स्यापि संभवेनात्वदव्यतिरेकिणोवा प्रामाण्यनिधार्यते इति ज्ञेयं परतस्त्वप्रमायाः गुरुजन्यत्वादुक्तं

२०२०
५०

नोपरतस्त्वं गुणस्य प्रमासाधारणकारणत्वात् यथाप्रत्यक्षोसन्निकर्षः अनुमितो विशेषः स्मृत्युपमितो साधस्य
 ज्ञानं शब्दशब्दज्ञानं एवमप्रमाणमपि परतो गृह्यते इदं च मीमांसकानामप्यनुमते पुरोवर्त्तनिप्रका
 राभावं स्यान्नव्यवसायेनानुपस्थितत्वात् अत्र प्रमायाः पित्तमं दूकवत्संजनचाकविक्रमद्वयत्वादिदो
 षजन्यत्वाद्धेतोपरतस्त्वं दोषस्य अप्रमासाधारणकारणत्वादि स्यात्तां विस्तर इति प्रमाणपवा
 दः अप्रपञ्चीनुभवं विभजते अथार्थेति संशयं लक्षयति एकस्मिन् धर्मिणी विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्य
 इ ज्ञानं संशयति एकस्मिन् धर्मिणी एकस्मिन्नेव पुरोवर्त्तिपदार्थे विरुद्धाव्याधिकरणं येनानाध
 र्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तं वारणायेकस्मिन्निति पटः पृथिवीति ज्ञानस्य एकस्मिन्
 र्मिणी पटे पटत्वं पृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वादतिप्रसक्तं रतो विरुद्धेति
 यति पटत्वं विरुद्धे घटत्वं वानुघट इ ज्ञानेति प्रसक्तं स्तद्वारणाननेति उदाहरति यथेति सत्रिविधः सा
 धारणधर्मधीजन्योऽसाधारणधर्मधीजन्यो विप्रतिपत्तिजन्यश्चेति विशेषादर्शनं कोटिद्वयम्
 रणं संशयमात्रे हेतुः तत्राद्यस्तु उपदर्शित एव उच्चैस्तरत्वं तत्र साधारणधर्मः स्मरणत्वं निष्प्रापक
 वक्तृकोटं मत्वं पुरुषत्वं निष्प्रापककरादि मत्वं वा विशेषः स्मरणत्वं पुरुषत्वं च कोटिद्वयं द्वितीयो
 यथा शब्दत्वं नित्यत्वं व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तीति ज्ञाने शब्दो नित्यो न वेति संशयः तृतीयो यथा प्रामा

नानाधर्मिणी स्यात्
 यत्पुनः प्रमाद
 ३ नानाधर्मिणी
 ४ सत्त्वं सत्त्वं
 ५ ज्ञानं नानाधर्मिणी
 ६ सत्त्वं सत्त्वं
 ७ नित्यत्वं नित्यत्वं
 ८ नित्यत्वं नित्यत्वं
 ९ नित्यत्वं नित्यत्वं

एषस्वतोग्राह्यं परतोग्राह्यं वेति संशयः इति संशयनि० विपर्ययलक्षयति मिथ्याज्ञाने विपर्यय इति विपर्ययनि०
तर्कलक्षयति व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कं ब्रह्मभावो व्याप्यः धूनाभावो व्यापक उदाहरति यदि च हिर्न
स्यात्तर्हि धूनापि न स्यात् यद्यपि तर्कस्य विपर्ययात्कलेन पृथगाधिभागोऽनुचितस्तथापि प्रमाण
नुग्राहकत्वात्स उचित इति बोध्यं स्वप्नस्तु पुरीतद्विहिदेशात्तददेशयोः संधौ म
तेऽदृष्टविशेषेण चिंसा विशेषेण धातुविशेषेण जन्यते सचमानसविपर्ययेन तर्कलक्षयति इदं विदितं किं
ध्यवसायप्रविशेषाः शनेन जन्यते सच विपर्यय एव इति तर्कनि इत्ययथा र्थानुमंत्रः स्मृतिविभजते
स्मृतिरपि द्विविधा यथार्थाऽयथार्था च प्रमाजन्या यथार्था स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेन प्रमायां स्मृति
कारणत्वमिति भावः अत्र प्रमाजन्याऽयथार्था इदं रजतमित्यमातोरजतत्वेन प्रुक्तेः स्मरणमय
थार्थ इति स्मृतिनि० इति बुद्धिग्रंथ नि० सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखं सर्वात्मनामनुकूलं वे
द्यं पतसुखमित्यर्थः अत्र अनुकूलत्वमिष्टत्वं अहं सुखीत्यनुभवसिद्धसुखत्वजातिमदधर्ममावासाधा
रणाकारणमेवातु विषयसाक्षात्कारजं प्रथमं राज्योद्यमपत्यपाणिऽत्यगर्वादिजद्वितीयं विषयसा
नजततीयं सुखनमस्कारायासादिजलाघवरूपं तुरीयं इति सुखनि० दुःखं निद्रपयति सर्वेषां प्र
तिकूलवेदनीयं दुःखं प्रतिकूलत्वं च द्विष्टत्वं दुःखत्वजातिमदधर्ममावासाधारणाकारणकगुणोवा
डः गं इदमपि सुखं वक्ष्यते इति दुःखं निद्रपयति इच्छाकामः काम इति पर्याय इच्छात्वजातिमेतीदं

10 टी
५९

का साविधा फलेच्छायावेच्छाचफलं सुखादिकं सुपायोयागादिः इतीच्छाजि० हेयनिरूपयति तौ दो
हेय हेयमीत्यनुभवसिद्धे हेयत्वजातिमान द्विष्टसाधनताज्ञानजन्योगुणोवाहेय ईहेयनि० प्रयत्नेनिरूपयति
यति कृतिः प्रयत्नः प्रयत्नत्वजातिमान प्रयत्नः सात्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् इच्छाजन्यो
गुणः प्रवृत्तिः हेयजन्योगुणो निवृत्तिः जीवनादृष्टजन्योगुणो जीवनयानिः संचराणसंचरकारण
इतिप्रयत्ननि० धर्मनिरूपयति विहित कर्मजन्यो धर्मवेदं विहितेत्यर्थः सचकर्मनाशजल
स्पर्शकीर्तनभोगतत्त्वसादिना नश्यति इति धर्मनि० अर्धर्मनिरूपयति निषिद्धकर्मजन्यस्वधर्मवे
दनिषिद्धेत्यर्थः सचभोगप्रापश्चित्तज्ञानादिनश्यति एतावदृष्टमितिकथ्येते वासनाजन्योचतः
तद्भावेच्चैत्रस्य शरीरादिकंचैत्रस्यवेशेषगुणजन्यकार्यत्वे सति चैत्रस्य भोगहेतुत्वात् चैत्रप्रय
त्नजन्यकुसुमपर्यंकादिददित्यनुमानमानं लाघवमनुसृत्य बुद्ध्याद्यध्यानामिदानीं युगपदाश्रयं
दर्शयति बुद्ध्याद्यध्यानात्ममात्रविशेषगुणाबुद्धिर्वा प्रयत्नानित्यः अनित्याश्च नित्या ईश्वरस्या
नित्या जीवस्य अत्रमात्रमदमवधारणार्थं इत्यधर्मनिरूपणं संस्कारस्त्रिविधः वेगभावनास्मि
तिस्थायकश्चेति सामान्यगुणत्वविशेषगुणोभयवृत्ते गुणत्वव्याप्यजातिमान् संस्कारः द्वितीययत्नेना
समवायिकारणवेगः सद्विविधः कर्मजो वेगजश्च तत्राद्यौ नित्यादक कर्मजन्यः शरीरोपसिद्धोद
वेगवत्कपालजन्मघटे द्वितीयः तस्य कपालवेगजन्मत्वात् अत्र प्रयमाह वेगः पृथिव्यादिचतुष्ट

यमनोवृत्तिः भावनां लक्षयति अनुभवजन्यास्मृतिर्हेतुर्भावनां आत्मादिवारणाय प्रथमदले अ
 नुभवधंसवारणाय द्वितीयदले अत्रानुभवउपेक्षाभिन्नो ग्राह्य इदं तु बोध्यं उद्धृष्टसंस्कार
 एव स्मृत्युपधापक उद्धृष्टकंच चिंतादिकंत उक्तं सदृशादृष्टचिंतायाः स्मृतिर्बो जस्य बो
 धका इति तत्र नव्याः संस्कारं प्रति स्मरणमधिकारं आश्रयमाह आत्ममात्रं वृत्तिः स्थि
 तिस्थ्यापकं निरूपयति अन्यथा कृतस्य पुनस्तद्वत्स्यापकः स्थितिस्थ्यापकः स्थितीमात्र
 समवेतसमवेतसंस्कारत्वं व्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वज्ञानं बोध्यं आश्रयमाह कटादिप्रांथि
 वीवृत्तिः आदिना कार्मुदेः परिग्रहः इति संस्कारः अथ गुणानां साधर्म्यवेधर्मप्राकि
 या गुणलक्षणं तु प्रागभिहितमेव रूपादिचतुष्टयसौ द्विकद्रवत्वत्वेहादिदशभावनां वि
 शेषगुणत्वं तच्च स्थितीसमवेतसमवेतत द्वौ द्विप ग्राह्यसां सिद्धिकद्रवत्वभावनान्य
 त्वविशिष्टगुणत्वापरजात्यनाधिकारणत्वे सति गुरुत्वान्यगुणत्वं संख्याद्यष्टनेमितीक
 द्रवत्वस्थितिस्थ्यापकवेगानां सामान्यगुणत्वं रूपादिचतुष्टयपरत्वापरत्वद्रवत्वत्वेहवेगा
 नां मूर्तवृत्तिगुणत्वं प्राद्यादिदशभावनानाममूर्तवृत्तिगुणत्वं संख्यादिपंचानां मूर्तामू
 र्ताममूर्तवृत्तिगुणत्वं शकत्वमिन्नसंख्यकपृथक्त्वमिन्नपृथक्त्वसंयोगविभागानामनेकवृत्तिगुण

तदसंयोगानामेकैकवृत्तिगुणत्वं रूपादिचतुष्टयशब्दानां वा हे कै के द्वि यग्राह्यगुणत्वे

त्वं संस्थादिसप्रद्रवत्वस्वेहवेगानां द्वौ द्वि यग्राह्यगुणत्वं बुद्ध्यादिषु दूनातरे द्वि यग्राह्यगुणत्वं गु
रुत्वधर्माधीनस्थितिस्थापकभावनानामतीन्द्रियगुणत्वं त्रिधा कप्रभव रूपादिचतुष्टय मध्य
मपरिमाणो कष्ट धर्मात्कगुरत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्वेह वेग स्थितिस्थापक रानां का
रागुणपूर्वकत्वं जन्यद्रव्यावृत्तिविशेषगुणानामकारणगुणपूर्वकत्वं संयोगविभागवेगा
नां कर्मासमवायिकारणकत्वं कारणगुणासमवायिकारणत्वे च संयोगविभागशब्दाद्यंष्ट
भावनानामव्याप्यवृत्तिगुणत्वं बुद्धीच्छाप्रयत्नद्वेषभावनानामविषयत्वं गंधसंयोगादि
चतुष्टयशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषधर्माधर्मसंस्काराणामनित्यगुणत्वं तदितरगुणानां नि
त्यगुणत्वं वैधर्म्यपूर्ववद्बोध्यं इति गुणसाधर्म्यवैधर्म्यकर्मप्राप्तकर्मणः स्वरूपमाह च
लनात्मकं कर्म तल्लक्षणा मुदीरितमेव प्राक् उल्लेखेण लक्षयति उर्द्धदेशसंयोगहेतुरुत्वे
परां अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षोपरां शरीरसन्निवृष्टसंयोगहेतुराकुंचनं विप्रकृष्टं
संयोगहेतुः प्रसारणं अन्यक्रमेण उर्द्धदेशस्य हेतुस्तैः संयोगस्तस्यासमवायिकारं
णमुल्लेखणमित्यर्थः एवमग्रेऽपि ननु भ्रमणादीनामतिरिक्तत्वेन कुतो नोक्ता न्यतः प्रा
ह अन्यत्वं गमनमिति इति कर्मनिरूपणं सामान्यं निरूपयति नित्यमेकमनेकानुगतं

सामान्यं आश्रयमाह तत्र द्वयगुणकर्मवृत्ति तद्विविधं परमपरं च परं स्वतो अत्र द्वयत्वात् तिस्रा
मान्यनि० विशेषेणिरूपयति नित्यद्वयवृत्तयो व्यावर्तिका विशेषा व्यावर्तकाः स्वतो व्यावर्तका इत्यर्थः
इति विशेषेण नि० समवाये निरूपयति नित्यसंबंधः स्यान्माह अतस्तसिद्धवृत्तिः नन्वपुनरिदं देवता किं गता समवायः
समंतं आह ययोर्मध्ये एकमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावदुतसिद्धौ उक्तं च तावेवापुतसिद्धौ द्वौ विना
तयोतयोर्द्वयोः अविनश्यदेकं पराश्रितं वावतिष्ठते इति कपालं घटयोर्मध्ये एको घटोऽविनश्यत् तमे
नं परं कपालं माश्रितं वावतिष्ठते ततस्तत्तावदुतसिद्धावित्यर्थः विनश्यदवस्यस्यापनाश्रितं त
नापुतं सिद्धत्वेन स्यात् अत उक्तमविनश्यदिति उदाहरति अवयवावविनो गुणगुणिनो क्रियाक्रिया
संबन्धौ जातिव्यक्तीविशेषौ निद्रव्ये चेति इति समवायनि० प्रागभावं लक्षयति अनादितां प्रागभाव
घटादिवारणाय प्रथमदलं परमाणुवारणाय द्वितीयदलं ननु प्रागभावः कस्मिन्काले स्तीत्याह उत
तैः पूर्वकार्यस्य कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् स्वप्रतियोगिसमवायिकारणे वर्तते इत्यर्थः अथ प्रागभावः कथं ग
सिद्धोतीति चेत्सत्यामपि समगन्तुमुपनस्य पुनरुत्पत्तिस्तथा धर्मेन तसिद्धिः इह कपाले घटयोर्मात्रेण
तीति प्रतीतिरपि तत्र मानं इति प्रागभावः धर्मेन लक्षयति सादिरनेतं प्रथमं तत्र तत्पत्त्यनंतरं कार्यस्य कार्य
स्योत्पत्त्यनंतरं स्वप्रतियोगिसमवायिकारावतिरित्यर्थः सच धर्मे सति प्रत्ययविषय इति धर्मः

सः असंताभावलक्षयति त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽसंताभावइत्यर्थः विशेष्यं
निरूपयति ध्वंसप्रागभाववारणात्रैकालिकेति भेदवारणादसंसर्गात्तादि उदाहरंति यथाभूतत्वे
घटोनास्तिइति सद्विविध एकपर्यायधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोनेकपर्यायधर्मावच्छिन्नप्रतयो
गिताकश्च तत्राद्योधर्माघटत्वादिः द्वितीयउभयत्वादिः त्रयमेवव्यासज्यरतिधर्मइत्युच्यंते स
संज्ञाविकाभावोनाः प्रिक्रियंते घटवतिभूतलेघटाभावस्यसत्त्वेऽपिसामग्यभावप्रतीत्यभावः नत
सावसासगीभूतलेघटसंयोगप्रागभावध्वंसान्यतरतादृशप्रतीतिकालीनभूतत्वादिकंच प्रति
योगितावच्छेदकैवेयपि एकप्रतियोगिकानांतेषांसंसर्गभेदेनचहुत्वे विशेष्यभावसमुदाया
त्सामान्याभावोतिरिक्त एव अनवस्थासाधुसेनद्वितीयाभावोभावस्वरूपएवेतिसंप्रदायवि
दभावस्यनिषधमुखप्रमाणगम्यत्वासंभवेनतृतीयाभावः प्रथमाभावस्वरूपइति जवीनाइत्यास्ता
त्यं विस्तरः इत्यंताभवंअन्योन्याभावंलक्षयति तादात्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावोन्योन्याभा
वं यथाघटः पटो न भवंति इत्यंताभावग्रंथं त्रयप्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धांता
वयवतर्कनिर्णीयत्वादजल्पवितंडाहेत्वाभासकलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानानिः श्रेय
यसाधिगम इतिन्यायस्यप्रथमसूत्रेणोडशपदार्थानां प्रतिपादितत्वात्कथं सप्रपदार्थाएवनि

रूपिता अत आह सर्वेषामपि पदार्थानां यथा यथमुक्तेष्वन्तर्भावस्तत्रैव पदार्थ इति सिद्धं तथा च तेषां
 साक्षात् नोदोपयोगित्वेन तेषां विभाग इत्याकरेपि प्रतिपादितत्वादिभावः कथमन्तर्भावः प्रमाणं द्वयं
 गुणयोरन्तर्भावः आत्मशरीरं द्विपार्थबुद्धिमनः प्र एति दोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गानुप्रमेय
 मिति सूत्रं तत्रैवानां त्रयाणां द्वये चाक्षुषादिविषयस्यादियं चार्थानां गुरोर्बुद्धेर्गुरोमनसो द्वये ध
 र्माधर्मात्मकप्रवृत्तेर्गुरोरागद्वेषमोहात्मकदोषस्य गुरोप्रेत्यभावो मरणात्तरं जन्म मरणाच्चरम
 शरीरप्राणसंयोगधंसः आद्यशरीरप्राणसंयोगो जन्म तथा च मरणोत्तरतादृशसंयोगरूप
 स्पतस्य गुरोर्मुखदुःखसंवेदनात्मकफलं गुरोर्दुःखस्य गुरोर्अपवर्गस्याभावे सच दुःखधं
 ससवरूपः संशयस्य गुरो साध्यतया कामनाविषयप्रयोजनस्य यथा यथं द्रव्यादौ महानसादि दृष्टान्त
 स्य यथा यथं द्रव्यादौ प्राणिकत्वेनाभ्युपगता र्थसिद्धांतस्य यथा यथं द्रव्यादौ प्रतिज्ञाद्यवयव
 स्य गुरोर्विजिगीषुकथा जल्यस्तस्य गुरो स्वपक्षस्यापनाहीनकथा वितंडातस्य गुरो हेत्वाभावा
 नां यथा यथं द्रव्यादौ अभिप्रायंतरेण प्रयुक्तस्याः यथा तरेपरिकल्पदूषणाभिधानं न तस्य
 गुरो अत उत तरे जातिस्य गुरो पराजयहेतुति ग्रहस्थानं तच्च प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रति
 ज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंसाहः हेतुं नंतरमर्थान्तरं निरर्थकमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमाधिकं उन

तर्कस्य गुरोर्नि
 र्तीयस्य गुरोर्नि
 त्वस्य गुरोर्नि
 धावात्स्य गुरोर्नि
 गो ४

सुतो मननुभाषणमज्ञानमप्रतिभासमतानुज्ञाविशेषदोषः पर्यनुयोज्योपेक्षारं मिरनुयोज्यानुयो-
 गः श्रयंसिद्धांतोहेत्वाभासश्चेति बहुविधा एवापद्यापथ्यं द्रव्यादौ ननुमणिसत्त्वेव हि नोदाहानु-
 नित्यादाद्ब्रह्मवत्ताप्राप्तिरतिरिक्तैवेति चेन्न उतैजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यापि दाहका-
 रणत्वेन तस्यामानाभावात् सादृश्यमपि न पदार्थांतरस्यैतु तद्विन्नत्वे सति तद्वतभूयो धर्मव-
 लं शुद्धिपि नातिरिक्ता किंतु भस्मादिसंयोगध्वंस इति सद्योप इति पदार्थानामंतर्भावः पदा-
 र्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्ष इत्यामनन्ति सच स्वर्गादिरिति मीमांसकाः निम्नसुखमिच्छ-
 किरिति तदेकदेशिनः अहंकारनिवृत्तौ स्वस्वरूपताधिगम इति वेदातिनः सादृश्यसालोक्य-
 सामीप्यं सायुज्यमेवाचक्षुर्विधः इति सगुरोवासाकाः अपराधीनेति चार्वाकाः उर्ध्व-
 गतिरीत्यपि कैचित् तत्सर्वधीमता तच्चिंतनीयं श्रयितुं प्रात्येतिकं कविंशतिदुःखं सः
 क प्रात्यंतित्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावात्मानकालीनत्वं एकविंशतिदुःखानि
 च शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षडुद्दयः सुखदुःखं चेत्येति दुःखानुबन्धि त्वाच्चरीरादौ गो-
 णदुःखत्वं तथा चात्माकारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः इति श्रुतेरात्माज्ञा-

ओदासीममिति
 सारव्यज्ञाः वत्सा
 शकस्य जीवसा
 विद्याप्रभवमिच्छा
 ज्ञाननिरतो

नसाधननिदिध्यातसाधनमनसाधनत्वं पदार्थज्ञाने संजायतेति एवं सति तत्त्वज्ञाने जातिशरी
 रगुणादावात्मस्वीयत्वामिमानरूपमिथ्याज्ञानस्य नाशः तेन दोषाभावः तेन प्रवृत्त्यनुत्पत्तिः तत
 स्तत्कालीनशरीरेण कायव्यूहेण वा भोगतत्त्वज्ञानाभ्याप्रारब्धकर्मणा नाशः ततो जन्मभावः ततो मोक्ष
 इति क्रमः नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयं ज्ञानं च विमलीकुर्वन् न भ्यासेन च पाचयेत् अ
 भ्यासात्तत्र विज्ञानं कैवल्यं लभते नर इत्यादिवचनात् तमेव विदित्वा तिमसु मेति नान्यः पञ्चावि
 द्यते पञ्चाविद्या इति श्रुतेः सगुणोपासनाकाशीमरणादेरपि तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुत्वं सतए
 व परमेश्वरः काष्ण्पातास्कमुपदिशतीति सारम् इति मोक्षनिर्दोषा इति श्रीसिद्धांतचन्द्रो
 दयनामकं तर्कसंग्रहविवर्णिसमाप्तम् मंगलं लेखकानां च पाठकानां च मंगलम् मंगलं स
 र्वराजानां प्रजासर्वत्र मंगलम् पादशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शृङ्खलामुद्ध्वामम
 दोषानदीयते १ लिखितं स्वरूपलालेन स्वपठनार्थम् संवत् १८८८ शिवा ००००

